

BRUSZT LÁSZLÓ

Miért támogatnák a kapitalizmust a kelet-európaiak?*

Kapitalizmus, demokrácia és közvélemény

BEVEZETÉS

Az elmúlt fél évtizedben két folyamat változtatta meg alapvetően a kelet-európaiak mindennapi életét. A régió polgárai részeseivé válhattak a térség történelme legátfogóbb demokratizálódási hullámnak. Ugyanakkor a radikális gazdasági változásokkal egyetemben drámai módon megváltoztak a régió polgárainak életkörülményei. A demokratizálódással nagyjából egy időben kezdődött gazdasági változások során, országonként különböző – átlagosan mintegy 20 és 60 százalék közötti – mértékben zuhant a munkavállalók reálbére, és a harmincas évek gazdasági válsága óta legnagyobb gazdasági visszaesés részeként ismét megjelent a tömeges munkanélküliség, egyes országokban nulláról 15-20 százalékosra emelkedett egy két év lefolyása alatt.

A radikális politikai és gazdasági változások egyidejűségének hátterében válik érthetővé, miért is éledt fel ismét a régióban az évszázados vita a demokrácia és a gazdasági fejlődés összeegyeztethetőségéről. Már a változások kezdetén megjelentek az első olyan írások,

* Az alábbi írás az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával folyó kutatás keretében született. Az írás korábbi változatához fűzött kritikai megjegyzéseikért köszönettel tartozom Arató Andrásnak, Peter McDonough-nak, Joan Nelsonnak és Tóka Gábornak. Külön köszönettel tartozom Füstös Lászlónak, akinek módszertani tanácsai és effektív segítsége alapvető szerepet játszott ezen írás megszületésében. A tanulmány angol nyelvű változata a Bruszt L., Simon J. és Barnes S. *The Post-Communist Citizen* című kötetében jelenik meg.

amelyek megkérdőjelezték, hogy a régió demokratikusan megválasztott vezetői képesek lesznek összehangolni a gazdasági átalakítás követelményeit a politikai jogok általános kiterjesztésével, illetve a demokratikus politizálás logikájával. A kételkedő elemzők úgy vélték, a kelet-európaiak arra fogják felhasználni a politikai ellenállás újonnan megszerzett jogosítványait, illetve a politikai programok közötti választás jogát, hogy fellépjenek a súlyos gazdasági terhekkel és az egyenlőtlenségek hirtelen megugrásával együtt járó gazdasági változások ellen. Jobb esetben leszavazzák a kapitalizmust, rosszabb esetben pedig még a demokrácia ellen is fordítják újonnan megszerzett politikai jogaikat. Tömören úgy foglalható össze ezen elemzések mondanivalója, hogy a gazdasági átalakító politika demokratikus keretek között a lehetetlen művészete. Politikai üzenetük ugyancsak egyszerűen megfogalmazható: a kapitalizmust csak felülről lehet bevezetni; vagy a demokratikus jogok korlátozásával, vagy legalábbis a demokratikus politikai rendszer adta politikai kirekesztési technikák teljes készletének bevetésével.

Az alábbi írás első részében röviden vázolom ennek a megközelítésnek a főbb érveit, majd ezt követően ütköztetem ezeket az érveket a demokrácia és kapitalizmus viszonyáról homlokegyenest ellentétes állításokat megfogalmazó másik megközelítés főbb érveivel. A második megközelítés képviselői szerint a demokratikus politizálás a gazdasági átalakítással együtt járó politikai problémák kezelésének széles tárházat kínálja, s a gazdasági és szociális problémák akkor veszélyeztethetik leginkább a kapitalista átalakítást, ha az új politikai elitek nem használják ki a demokrácia adta politikai lehetőségeiket, és arra tanítják meg a régió állampolgárait, hogy a demokrácia csupán a politikai kirekesztés agyafürtőbb formája¹.

Az írás második része megpróbál hidat képezni az itt vázolt két megközelítés makropolitikai állításai és mögöttes mikropolitikai implikációik között. Mindkét megközelítés bizonyítatlan feltételezéseken alapul azt illetően, hogy milyen tényezők határozzák meg elsődlegesen az állampolgároknak a kapitalizmussal kapcsolatos attitűdjét. Egy 11 közép- és kelet-európai országban végzett felmérés eredményei alapján² ez a rész tehát azzal foglalkozik, mennyiben bizonyíthatók a két megközelítés mikropolitikai feltételezései. Az első megközelítés tesztelendő alaptétele az, hogy a kapitalizmus támogatása vagy elutasítása elsődlegesen rövid távú gazdasági érdekek, illetve a régi rendszerből örökölt kulturális attitűdök függvénye. A második megközelítés szerint nincs szoros kapcsolat gazdasági érdekek, valamint a kulturális attitűdök és a kapitalizmus támogatása között. Ez a megközelítés arra a mögöttes feltételezésre építi fel érvrendszerét, hogy a társadalmi szereplők érdekei és kulturális attitűdjei nem eleve adottak, hanem maguk is részei az átalakítási politikának. Az átalakítás politikája újratermelheti a gazdasági rendszerváltozás támogatottságát, azt a hitet, hogy a nehézségek ellenére még mindig a változások legjobb elérhető alternatívája, ha az állampolgárok bízhatnak az új demokrácia politikai szereplőiben és intézmé-

nyeiben, ha azt hihetik, hogy vannak biztosítékaik arra, hogy a nehézségek tolerálásával, az új gazdasági rend meghitelezésével maguk is profitálhatnak a gazdasági átalakulás eredményeiből.

A demokrácia és a gazdasági fejlődés összeegyeztethetőségéről folyó vita felszíne alatt, mint azt majd igyekszem bemutatni, két egymástól alapvetően különböző felfogás ismerhető fel arról, mi a viszony egyrészt érdekek és kulturális attitűdök, másrészt intézményi rend között. Az összeegyeztethetlenségi tézis megfogalmazói arra a feltételezésre építik fel érvrendszerüket, hogy csupán jól működő és megfelelő teljesítményeket nyújtó intézmények tudnak olyan érdekeket és attitűdöket (re)produkálni, amelyek támogatják ugyenezen intézmények újratermelését. Azt például elfogadnák a tézis képviselői, hogy egy jól működő és teljesítő kapitalista intézményi rend képes a piaccgazdaság működési logikájával összeegyeztethető érdekeket és attitűdöket generálni.³ Ugyanakkor azt állítják – legalábbis ez következik megközelítésükből –, hogy a kelet-európaiak társadalmi csapdában vannak: a status quótól egy új, működőképes gazdasági intézményi rend irányában történő elmozdulás olyan érdekeket és attitűdöket (re)produkál, melyek összeegyeztethetetlenek a piaccgazdaság intézményi rendjének megteremtésével, azaz olyan intézmények megteremtésével, amelyek, ha már működnének, akkor a megfelelő érdekeket és attitűdöket produkálnák. Ebből az ördögi körből eszerint csak egy, a részérdekek felett álló fél segítségével juthatnak ki a kelet-európaiak. Vagy, hogy konkrétábban fogalmazzunk: az átalakító állam acélos kezének segítségével.

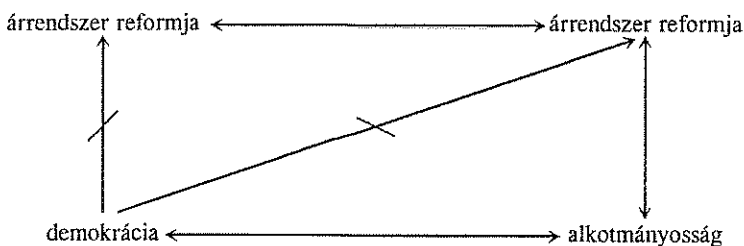
A második megközelítésből ugyanakkor az olvasható ki, hogy az intézményi rend átalakítása leginkább az önbeteljesítő jóslathoz hasonlítható. Új intézmények akkor jönnek létre, ha a társadalmi szereplők megelőlegezve *hitelt adnak* a még nem létező intézményeknek, azaz ha olyan hitekkel és aspirációkkal rendelkeznek, amelyek az új intézmények létrehozásának – s nem csupán megfelelő működésének – kedveznek. Ez az alapja annak, hogy hatalommal ruházzák fel az intézményi rend átalakítására vállalkozó politikusokat, s tolerálják a változásokkal együtt járó nehézségeket. A meglévő régi intézmények diszkreditálása tökéletes alapot nyújt ilyen hitek és aspirációk létrejöttéhez. Az új intézményi rend kialakításánál bábáskodó kollektív politikai szereplőkbe, illetve intézménybe vetett bizalom ezeknek a hiteknek és aspirációknak a regenerálásához járulhat hozzá. A bizalom vagy másképpen mondva, a politikai tőke az alapja az intézményi átalakulásban kulcsszerepet játszó politikai intézmények és szereplők hatalmának, s ugyancsak ez a bizalom az, amely lehetővé teszi, hogy az állampolgárok előzetesen is hitelt adjanak az új intézményi rendnek, befektessenek létrehozásába, részben a nehézségek tűrésével, részben pedig a szó legszorosabb értelmében, azaz megtakarításaikkal.⁴

MAKROPOLITIKAI ÉRVEK

1. AZ ÖSSZEFÉRHETETLENSÉGI TÉZIS

Ha valaki veszi a fáradságot és újraolvassa a kelet-európai demokráciák problémáiról az átmenet első éveiben született írásokat, gyakran érezheti majd úgy, hogy a szerzők jelentős része szerint a demokrácia csak újabb püpot jelent az amúgy is éppen elég gazdasági problémával megvert kelet-európaiak hátán. A leggyakrabban előforduló érv valahogy így foglalható össze tömören: a régióban éppen akkor terjesztették ki a tiltakozás állampolgári jogait, amikor a térség országában megindult gazdasági átalakítás amúgy is elég indokot szolgáltat az állampolgároknak a tiltakozásra.

Ennek a különböző megfogalmazásokban fellelhető tézisnek a leginkább használható vizuális összefoglalását Jon Elster (1990) adta meg (lásd az alábbi ábrát!).⁵

Az ábrán a kiinduló ponttól a végpontig futó nyíl az jelenti, hogy ahhoz, hogy a kiindulópont működjön, szüksége van a végpontra. Az áthúzott nyíl azt jelenti, hogy a kiindulópont akadályozza a végpontnak. Az érvelés a következő: a demokrácia akadályozni fogja mind az állrendszer reformját (mert az emberek egy csoportját elszegényíti, illetve munkanélkülivé teszi), mind pedig a tulajdonosi reformot (mert az az emberek egy csoportját gazdaggá teszi).

Összefoglalva tehát: várható, hogy Kelet-Európában az emberek két csoportja fogja a demokrácia adta lehetőségeket a kapitalista átalakítás elleni tiltakozásra felhasználni: azok, akik a *vesztesek* közé sorolódnak, illetve azok, akik a *nem nyertesek* kategóriában kötnek ki.

A megközelítés *strukturális* változata a *vesztesekre* koncentrált, s azok igen nagy számát prognosztizálja, amire részben a régió gazdasági struktúráiból, részben pedig az ide tartozó országok társadalmi szerkezetéből következtet. Ennek megfelelően azt állítja, hogy a gazdasági reform legfontosabb strukturális akadályozója az, hogy gazdasági, illetve ezzel összefüggő társadalmi strukturális okokból az itteni társadalmak többsége nem érdekelt a radikális gazdasági átalakulásban, sőt kifejezetten ellenérdekelt, s hiányzik az a társadalmi csoport – például a polgárság –, amely ugyanakkor támogató bázisát jelenthetné a piacgazdaságra való áttérésnek⁶. Másképpen megfogalmazva: a közvetlen és azonnali vesztesek száma nagy, a potenciális rövid és

középtávú nyertesek kevesen vannak – ráadásul a társadalmi struktúra legkülönbözőbb helyein szétszóródva, szervezetlenül.

A megközelítés *kulturális* változata a *nem nyertesek* kategóriájából indul ki - ugyancsak nagy számukat és az egyenlőtlenségek hirtelen megugrásával szembeni határozott ellenállást prognosztizálva – mindenekelőtt a régi rendszer kulturális örökségeire alapozza érveit. Az alapvető különbség a két változat között az, hogy a strukturalisták azt állítják, hogy az átalakulással szembeni ellenállás forrása a társadalmi depriváció, végeredményben tehát a társadalmi szereplők *racionális cselekvéseiből* vezetnek le a demokrácia és kapitalizálódás összeférhetetlenségének tételét („akitől elvesznek a reformok, azok ellenállnak”). A kulturális változat képviselői ezzel szemben a társadalmi cselekvők *irracionális* cselekvéseiből vezetnek le az összeférhetetlenségi tételt, magyarán ebben a változatban az átalakítással szembeni ellenállás mögött olyan tényezők húzódnak meg, mint például az intolerancia vagy az irigység.

Mint ahogy ebben a megközelítésben ez a két tényező – tehát a strukturálisan meghatározott érdekek és a múlt rendszerből áthozott kulturális predispozíciók – határozza meg a társadalmi szereplők viszonyát a kapitalista átalakuláshoz, logikus a következtetés, hogy a demokratikus koordináció bármely formája csak egy olyan ördögi körbe viheti be ezeket a társadalmakat, amelyben legjobban is csak a status quo termelődhet újra. Ebből a körből csak a reformoknak a társadalomra felülről való ráerőltetésével lehet kijutni, vagy erős, a társadalmi érdekcsoportoktól elszigetelt kormányzatok segítségével, vagy valamiféle liberális autoriter rezsim segítségével⁷.

Az összeférhetlenségi tézis kelet-európai felújítói gazdag hagyományra támaszkodhattak, amikor újra felvetették demokrácia és kapitalizmus viszonyának a kérdését⁸. A tézis első változatai már a múlt század első felében megjelentek, egyszerre tükrözve a korai liberálisok félelmeit, illetve a korai marxisták reményeit. Ezek a korai változatok még a tulajdoni viszonyokra koncentráltak, és az volt a fő téziséjük, hogy a tulajdonjogok kiterjesztése összeegyeztethetetlen a politikai jogok párhuzamos kiterjesztésével. Azok, akiknek nem jut a tulajdonból – állították – a tulajdonhoz való jog ellen fogják fordítani választói jogosítványukat, és a demokráciát a tulajdonosok kisajátítására használják majd fel. Vagy ahogyan Thomas Macaulay írta 1842-ben: az általános választójog egyet jelentene a tulajdon és ezzel együtt a civilizáció végével (Macaulay 1900).

A 20. századra enyhültek ezek a félelmek, sőt a demokrácia korábbi felfogása, mely szerint az csupán a tulajdonosok kisajátításának a mechanizmusa, átadta a helyét egy homlokegyenest ellentétes nézetnek, mely szerint a magántulajdonon alapuló gazdaság számára a polgári demokrácia a lehető legmegfelelőbb politikai keret (Lenin 1917), és a demokrácia szükségképpen kedvez a gazdasági fejlődésnek a tulajdonviszonyok sérthetlenségének biztosítása révén (North 1990; Olson 1991).

Az összeférhetlenségi tézis modern változataiban demokrácia és gazdasági fejlődés egymást kizáró jellegéről találhatunk érveket. A

század ötvenes éveiben újraéledő tézis olyan mechanizmusként jellemzi a demokráciát, amelynek segítségével a szegényebb népcsoportok vagy általában a nyomásgyakorló csoportok érvényesíthetik az azonnali fogyasztással kapcsolatos rövid távú érdekeiket, s ebből vonják le a következtetést, amely szerint gazdasági fejlődés és demokrácia összeegyeztethetetlen. Az ötvenes és hatvanas években a tézis szegényekre koncentráló változata dominált, azt állítván, hogy a harmadik világnak a gazdasági fejlődés főáramába későn bekapcsolódó országai nem engedhetik meg maguknak a demokráciát (Galenson 1959; De Schweinitz 1964; Huntington 1968). A hetvenes évekre a szegények kikerülnek a képből⁹, és a helyüket a nyomásgyakorló csoportok foglalják el. A tézis újabb változata a dél-kelet-ázsiai autoriter rendszerek gazdasági sikertörténeteiből azt a következtetést vonja le, hogy a gazdasági fejlődésre a fejlődő országokban a szervezett nyomásgyakorló csoportok jelentik a legnagyobb veszélyt. A gazdaságfejlesztő állam a status quo fenntartásában érdekelt nyomásgyakorló csoportok foglyává válhat, ha csak az államot nem szigetelik el a részérdekek nyomásától. Az állam autonómiájának az állam elszigetelése a forrása ebben a felfogásban, amiből egyértelműen az következik, hogy a demokratikus intézményrendszer csupán olyan mechanizmus, mely aláássa az átalakító állam autonómiáját¹⁰.

Hasonló gondolatok jelennek meg a nyolcvanas években abban az irodalomban, amely azt vizsgálta latin-amerikai kontextusban, hogy miként függ össze a politikai rendszer típusa és a gazdasági válságok kezelése. E művek szerzői a gazdasági válságokból való sikeres kilábalást a politikai rendszerek autoriter jellegéhez kötik két, egymással szorosan összefüggő állítás alapján. Az első állítás szerint a gazdasági stabilizáció és reform támogatása az egyes társadalmi csoportoknak jutó anyagi nyereségek függvénye, a második az, hogy a demokráciáknak a szavazatok maximalizálására törekvő politikusai olyan stratégiákat fognak választani, melyek csak tovább mélyítik a gazdasági válságot ezekben az országokban. Ha netán mégis rövid távú érdekeik ellen cselekednének, s megkísérelnék reformok bevezetését, azonnal szembe találnák magukat politikai zavargásokkal és a tiltakozás legkülönbözőbb formáival, amelyek rákényszerítenék őket a status quohoz való visszatérésre¹¹. Az összeférhetlenségi tézisnek ez a változata tehát tovább finomítja a demokrácia természetével kapcsolatos korábbi állításokat: a gazdaság egy helyben járásáért ebben a változatban egyaránt felelősek a rövid távú érdekeiket féltő szervezett érdekcsoportok, amelyek politikai jogait a változások elleni fellépésre használják fel, és a szavazatok maximalizálására törekvő politikusok, akik pozícióikat féltve a szervezett érdekcsoportok megnyerését fontosabbnak tartják, mint a gazdasági reformokat.

A fenti vázlatos áttekintésből az a következtetés vonható le, hogy az összeférhetlenségi tézis legújabb, kelet-európai változata csak abban különbözik a téma irodalmának főáramlatától, hogy erőteljesen hangsúlyozza a kulturális tényezők szerepét is, ezzel egyébként gyanúsán közel kerül ahhoz a hatvanas években divatos, s azóta meg-

cáfolt állításhoz, amely szerint a demokrácia nem képzelhető el a kulturális fejlődés egy adott színvonala alatt¹². Ha feltételesen eltekintünk a kulturális örökségek problémájától, akkor azt látjuk, hogy az összeférhetlenségi tézis összes modern változata visszavezethető az alábbi három állításra:

1. A társadalmi szereplőknek a kapitalizmussal kapcsolatos álláspontjait a társadalmi hierarchiában elfoglalt pozícióik változása magyarázza. Másképpen: az egyes társadalmi csoportok csak olyan reformoknak adnak hitelt/támogatást, amelyek rövid távon is képesek anyagi előnyöket biztosítani számukra.

2. A gazdasági reformok rövid távon jelentős társadalmi csoportok gazdasági pozícióit ingatják meg, s ezen keresztül növekvő társadalmi nyomást indukálnak, amelynek a reformok leállítása a célja.

3. A demokrácia, hatékonyvá téve ezt a nyomást, aláássa az átalakító állam autonómiáját.

MAKROPOLITIKAI ÉRVEK

2. A POLITIKAI TŐKE TÉZIS

Miért tolerálnák az emberek a gazdasági nehézségeket és a társadalmi egyenlőtlenségek hirtelen megnövekedését? Miért adnának hitelt még nem létező intézményeknek, vagy olyan intézményeknek, amelyek csupán növelik terheiket? Miért támogatnák a gazdasági átalakítást, ha az mindenekelőtt áldozatokat és gazdasági pozícióik romlását jelenti? Ilyen és hasonló kérdésekkel foglalkozik az a megközelítés, amelyet találóan nevez néhány szerző a türelem politikai gazdaságtanának¹³. Az ehhez tartozó elemzések szerint nem fogadhatók el az összeférhetlenségi tézisnek sem az állampolgárok attitűdjeivel, sem a demokráciával kapcsolatos állításai.

1. A politikai állásfoglalások, attitűdök nem függenek közvetlenül a (változó) társadalmi-gazdasági pozícióktól; a gazdasági változások támogatása és a gazdasági feltételek változása között nem közvetlen a kapcsolat.

2. A demokratikus politikai rendszer nem transzmissziós szíj módjára működik, amely passzívan közvetítve az alulról jövő nyomásokat közvetlenül megjeleníti az állampolgárok rövid távú érdekeit az állam döntéshozatali központjaiban.

A türelem politikai gazdaságtanának első ellenérve a következő. A gazdasági változások támogatása nem függ szorosan össze a társadalmi pozíciók változásával: az embereknek a változásokhoz fűződő attitűdjeit egy sor olyan tényező módosítja, mint a korábbi gazdasági helyzet megítélése vagy a társadalmi-gazdasági változások különböző alternatíváival kapcsolatos nézeteik és ítéleteik¹⁴. A gazdasági intézmények átalakítása jelentős támogatási tartalékokkal rendelkezhet, amennyiben az alábbi tényezők valamelyike vagy kombinációjuk adott: ha a reformok egy nagymértékben diszkreditált intézményi rendet akarnak felváltani; ha az állampolgárok jelentős része visszatekintve ne-

gatívan ítéli meg a gazdasági körülmények korábbi alakulását és/vagy a korábbi kormányzatoknak a gazdasági problémák megoldására tett más irányú kísérleteit; ha az emberek jelenlegi gazdasági nehézségeikért a korábbi rendszerek vagy kormányok politikáját vagy a reformok elmaradását tartják felelősnek; ha az állampolgárok jelentős része elviselhetetlennek tartja a fennálló állapotokat, s abban hisz, hogy csupán lényeges változásokkal lehet megakadályozni gazdasági helyzete további romlását; s végül, ha az állampolgárok jelentős része hisz abban, hogy a reformerek által kínált alternatíva – a vele járó problémákkal, nehézségekkel együtt – még mindig a legjobb (legkevésbé rossz) választható lehetőség (Duch 1992; Hirschman 1987; Linz 1988; Linz–Stepan 1989; Nelson 1992; McDonough 1992; McDonough–Barnes–Lopez Pina 1992; Remmer, 1991). Ha ezek a hitek és percepciók időben némi tartósságot mutatnak, illetve újratermelődnék, akkor a gazdasági reform során hirtelen megnövekvő társadalmi nehézségek, illetve a társadalmi egyenlőtlenségek megugrása még a reformok támogatottságának növekedését is eredményezheti: az emberek ezeket a változásokat annak jeleként észlelhetik, hogy a dolgok a jó irányba haladnak.¹⁵

Az irányzat második fő ellenérve az összeférhetlenségi tézissel szemben a következő. Az emberek érdekei, percepciói, attitűdjei, s általában az állampolgárok identitása nem eleve adott, vagy, másképpen szólva: ezek a tényezők a gazdasági változások elemzésekor nem kezelhetők független változóként. A demokrácia, illetve a gazdasági reform politikai sajátosságai jelentősen befolyásolják azt, hogyan definiálják a változások alanyai saját érdekeiket, hogyan alakulnak a változásokkal kapcsolatos attitűdjeik, percepcióik. A gazdasági átalakulás szereplői, identitásaikkal együtt, egyszerre alakítói és tárgyai a változásoknak, s hogy ezek a változások milyen irányba haladnak, abban alapvető szerepet játszanak a demokrácia sajátosságai (Przeworski 1992; Bruszt–Simon 1993).

A demokratikus politikai szisztéma ebben a felfogásban nem csupán passzív mechanizmus, amely változatlan formában közvetíti az átalakító államhoz a társadalomban éppen domináns érzületeket és attitűdöket. Az ide tartozó szerzők fő állítása az, hogy a demokratikus politikai szisztéma egy sor olyan stratégiával és technikával rendelkezik, melyekkel még akkor is képes újratermelni a gazdasági változások támogatását, amikor már jócskán elapadtak a gazdasági reformok támogatásának a fentebb sorolt tényezői. Ezeknek a stratégiáknak és technikáknak az a közös sajátossága, hogy az intézményi átalakulással együtt járó bizonytalanságok, kockázatok csökkentésén keresztül befolyásolják azt, hogyan definiálják az állampolgárok az érdekeiket, s milyen várakozásokkal milyen ítéleteket, politikai állásfoglalásokat alakítanak ki a változásokkal kapcsolatban.

A demokratikus politikai szisztéma képes újratermelni a gazdasági rendszerváltás támogatását – Juan Linz definícióját kölcsönözve: azt a hitet, hogy a nehézségek és mindenféle problémák ellenére az intézmények átalakítása még mindig a legjobb elérhető alternatíva –, ha az átalakítás alanyai bíz(hat)nak a politikai intézményekben és a

politika szereplőiben. A gazdasági nehézségeket tűrő állampolgár ebben a felfogásban kettős értelemben is „hitelező”.

– Egyrészt meghitelezi az intézményi átalakulást abban az értelemben, hogy befektet a jövőbe a jelenbeni fogyasztási követeléseinek visszafogásával. Ez a hitelezés/türelem alapulhat számos fentebb említett nem politikai tényezőn is (a „bármilyen, csak ne a fennálló” alapon).

– Másrészt az intézményi átalakulás meghitelezése akkor válhat tartósan megalapozottá, állítják a „türelem politökonómusai”, ha az állampolgár hitelt ad(hat) azoknak a politikai aktoroknak és intézményeknek, akik és amelyek koordinálják, alakítják, befolyásolják a gazdasági változások sajátosságait¹⁶.

A bizalom, a hitel ebben a felfogásban tehát nem morális kategória, hanem a racionális kockázatvállaláshoz hasonlítható: mértéke változik a bizonytalanságok, kockázatok, garanciák változásával. A bizalom, a hitel az átalakításnak nekivágó reformmerek politikai hatalmának bázisa, Bourdieu kifejezésével élve: politikai tőkéje, amely a demokratikus politikai intézmények és aktorok által ugyanúgy megteremthető, felhalmozható, mint ahogy el is feccsélhető. Minél súlyosabbak a gazdasági nehézségek, minél távolabbinak tűnik az alagút vége, annál fontosabb szerephez jutnak az állampolgárok politikai orientációinak alakításában olyan tényezők, mint a politikai stílus, a reformtervek „csomagolása”, részvételi, beleszólásos, konzultatív intézmények létrehozása és erősítése, tárgyalásos-megegyezési stratégiák alkalmazása vagy az elitek konszenzusa a reform alapelveiről (Bresser Pereira et al. 1993; Lange 1984; Nelson 1992; O'Donnell 1992; 1993; Przeworski 1993; Przeworski–Limongi 1994; Remmer 1992; 1993. V.ö.).

A türelem politökonómiájával foglalkozó irodalomban a leggyakrabban az alábbi, gyakran egymást átfedő állításokkal találkozhatunk:

1. A tárgyalás, meggyőzés, érdekegyeztetés, a nyilvánosság adta lehetőségek kihasználása segíthetik a reformokért felelős intézmények, aktorok iránti bizalom létrejöttét és explicit vagy implicit biztosítékokat nyújtva (re)generálhatják az állampolgárok hitét abban, hogyha beruháznak a reformokba, maguk is profitálhatnak azok későbbi eredményeiből (Lange 1986; Nelson 1992).

2. A tárgyalásos politizálás, a nyilvános vita erősítheti a reformpolitikák iránti bizalom létrejöttét. A részvételi lehetőségeket, megegyezéseket elősegítő bevonásos intézmények, technikák alkalmazása a reformok politikai bázisának megteremtése révén növelheti azt a hitet, hogy a reformok kivitelezhetők (Przeworski–Limongi 1994).

3. A különböző társadalmi csoportok érdekeit megjelenítő intézmények, szervezetek erősítése, az érdekcsoportok és a politikai döntéshozatali központ közötti konzultációt elősegítő intézmények építése, a képviselői intézmények (parlament) bevonása a reformok kidolgozásába és végrehajtásába növelheti az állampolgárok hitét abban, hogy esélyük van a gazdasági rendszerváltással összefüggő sajátos érdekeik, szempontjaik, sérelmeik képviselőit a demokratikus intézményeken keresztül. A demokratikus intézmények építése a gazdasági reformmal együtt járó nagyfokú társadalmi bizonytalanságok

csökkentésével hozzájárulhat ahhoz, hogy az állampolgárok hosszabb időtávban gondolkodva alakítsák stratégiáikat¹⁷ (Bresser Pereira et al. 1993; O'Donnel 1992, 1993).

4. A reformprogramok csomagolása, a reform egyes szakaszai időbeni bevezetésének politikai megtervezése, a jól megválasztott kompenzációs stratégiák tovább növelhetik azt az időtávot, amelyben az állampolgárok kialakítják várakozásaikat, s ezen keresztül növelhetik a reformok politikai bázisát, vagy legalábbis megakadályozhatják egy időpontba sűrűsödő gyors erodálódását (Nelson 1992; Greskovits 1993a; 1993b).

5. A politikai elitek közötti konszenzus, a politikai és a gazdasági fejlődés alapkérdéseiről kötött elitpaktumok, valamint a főbb elitcsoportok sikeres akciói a reformmal ellenséges szélsőséges alternatívákat kínáló csoportok tudatos diszkreditálására stabilizálhatják és növelhetik a reformok politikai bázisát. A paktumok emellett azáltal, hogy lehetőséget nyújtanak a politikai döntések formálásában való részvételre, garanciákat adhatnak a részt vevő csoportoknak arra, hogy érdemes hosszabb távon is támogatniuk a reformokat¹⁸.

A türelem politikonómusainak fentebb vázolt érveit úgy interpretálhatjuk összefoglalóan, hogy a gazdasági intézmények átalakítása az önbeteljesítő jóslathoz hasonlítható. A demokratikus intézmények, a demokratikus technikák alkalmazása a kedvező irányba alakíthatja az állampolgárok várakozásait, időhorizontját, érdekeik definiálását, s ezáltal azt a hitüket, hogy az intézményi átalakítás támogatásra méltó. A demokratikus intézményekben és politikai aktorokban bízó állampolgárok hitelt adnak a reformoknak, befektetnek a reformokba, részben a nehézségek tűrésével, részben pedig hatalommal ruházva fel az intézményi átalakításra vállalkozó politikusokat¹⁹. A reformereknek adott hitel, a politikai tőke felhalmozása végül lehetővé teszi az intézmények átalakítását, s az eredeti tőkefelhalmozás megindulását a gazdaságban.

A HIPOTÉZISEK ÖSSZEFOGLALÁSA

A fentebb vázolt két makropolitikai megközelítésből az alábbi mikropolitikai hipotézisek vonhatóak le azzal kapcsolatban, milyen tényezők alakítják az állampolgároknak a gazdasági reformokkal kapcsolatos attitűdjeit.

Összeférhetlenségi tézis

1. *Racionális választások hipotézis.* Rövid távú gazdasági érdekek határozzák meg az állampolgároknak a reformokkal kapcsolatos attitűdjeit. Azok, akik negatívan ítélik meg a gazdaság helyzetét, illetve saját gazdasági kilátásaikat, nem fogják támogatni a reformokat, azok, akiknek pozitívak a várakozásaik, támogatni fogják.

2. *Irracionális választások hipotézis.* Kulturális prediszpozíciók határozzák meg a reformokkal kapcsolatos attitűdöket. Az egyenlőt-

lenségek alacsony tolerálása, a kormányzat szociális felelősségét illető túlzó várakozások, a demokrácia azonosítása a javuló gazdasági körülményekkel stb. kiváló prediktorai a gazdasági reformok elutasításának. Ugyanezen hipotézis részeként értelmezhető az a feltételezés is, hogy a kelet-európaiak többsége, minthogy ugyanazon államszocialista rendszerben szocializálódott, a reformokkal ellenséges kulturális attitűdökkel rendelkezik.

Ellenhipotézisek – alternatívák közötti választás

3. *Alternatívák közötti választás hipotézis.* A gazdasági változások támogatottsága nem függ szorosan össze az állampolgárok rövid távú gazdasági érdekeivel vagy kulturális predispozícióival. A gazdasági rendszerváltás támogatottságához nem feltétlenül szükséges, hogy az emberek a kapitalizmus értékeinek lelkes támogatói legyenek, vagy hogy teljes mértékben azonosuljanak normáival. A kapitalizmus támogatottságához elegendő annak a hitnek a kialakulása, hogy még mindig ez a legjobb a lehetséges alternatívák közül (Linz 1988; Linz–Stepan 1989).²⁰

4. *Minél rosszabb, annál jobb hipotézis.* Az új gazdasági intézményi rend támogatásában a múlt negatív megítélése jelentős szerepet játszik. Azok, akik visszatekintve rossznak ítélik meg a gazdasági helyzet alakulását, akik szemében diszkreditálódott a régi gazdasági rendszer, akik a korábbi rendszert vádolják a jelenlegi nehézségekért, jóval nagyobb valószínűséggel támogatják majd a gazdasági rendszerváltást, mint azok, akik pozitívan ítélik meg a korábbi rendszert, illetve gazdasági örökségét. A reformoknak nekivágó kormányzatok hosszabb-rövidebb türelmi időszakokkal számolhatnak, melyben a kapitalizmus támogatottsága elsősorban nem a jövőbeni gazdasági kilátások megítélésétől, hanem attól függ, hogyan ítélik meg az állampolgárok a múltat (McDonough 1991; Duch 1992; Hirschman 1987; Linz 1988; Nelson 1992; Remmer 1991).

Ellenhipotézisek – kulturális tényezők

5. *Laza kapcsolat hipotézis.* A korábbi rendszerből hozott kulturális attitűdök nem játszanak meghatározó szerepet a kapitalizmus támogatásában. Ez részben következik az előbbi két hipotézisből, részben pedig abból a feltételezésből, hogy a kulturális attitűdök nem független változói a gazdasági rendszerváltásnak, maguk is formálódnak a változások során (Bruszt–Simon 1992).

6. *Heterogén kulturális örökség hipotézis.* Nem valószínűsíthető, hogy a régió állampolgárai csupán a régi rendszer logikájából következő, a piacgazdaság támogatása szempontjából kétes értékű kulturális attitűdökkel érkeztek az új rendszerbe. A kollektivisták gazdasági és társadalmi rend hivatalos ideológiája sosem játszott mindezt meghatározó szerepet az állampolgárok kulturális attitűdjeinek

formálásában. Az államszocialista rendszer elnyújtott agóniája során a régió állampolgárainak kulturális attitűdjei is változtak, s olyan elemekkel gazdagodtak, melyek erősíthetik a kapitalizmus támogatását (Duch 1992; Roller 1992).

Ellenhipotézisek – politikai tőke

7. *Politikai bizalom hipotézis.* A kapitalizmus támogatása és a kollektív politikai aktorokba, illetve intézményekbe vetett bizalom között szoros kapcsolat áll fenn. Azok, akik bíznak a politikai aktorokban, illetve intézményekben, nagy valószínűséggel támogatják az új gazdasági rendszert, még akkor is, ha elégedetlenek a gazdasági kilátásokkal; akik nem bíznak a politikusokban és a politikai intézményekben, jóval nagyobb valószínűséggel vonják meg támogatásukat és/vagy kerülnek az antikapitalista alternatívák támogatói közé (Bresser Pereira et al. 1993; Lange 1984; Nelson 1992; 1993; O'Donnel 1992; 1993; Przeworski 1993; Przeworski–Limongi 1994; Remmer 1992; 1993). A kormányzat rossz gazdasági teljesítménye, a gazdasági kilátások romlása alááshatja a kormányzatba, illetve a kormányzó párt(ok)ba vetett bizalmat, ugyanakkor ez csak akkor vezethet a kapitalizmus támogatásának tömeges csökkenéséhez, ha az állampolgárok nem látnak olyan, rendszeren belüli alternatívát képviselő politikai aktorokat vagy intézményeket, amelyekben bízhatnak²¹.

ADATELEMZÉS

A kapitalizmus támogatottságának méréséhez a felmérés során függő változóként azokat a kérdéseket használtuk, amelyeket Juan Linz dolgozott ki a gazdasági-szociális rendszerek legitimitásának és vélt hatékonyságának elemzéséhez (Linz 1988). Linz a legitimitás említett minimalista koncepciójából indul ki elemzéseiben, azaz abból, hogy akár a politikai, akár a gazdasági-szociális rendszer támogatottsága szempontjából nem az számít, hogy az állampolgárok azonosulnak-e teljes mértékben az adott szisztéma értékeivel és normáival, vagy elégedettek-e annak egyes specifikus intézményeivel, aktorival, illetve a szisztéma teljesítményeivel, hanem az, hogy hisznek-e abban, hogy az adott szisztéma a ténylegesen szóba jöhető specifikus alternatívák közül még mindig a legjobb.

Az összeférhetetlenségi tézisből az a következtetés vonható le, hogy a kapitalizmusnak a változások kezdetén nem lehetett semmiféle szélesebb társadalmi támogatottsága. Ez egyenesen következik abból az állításból, hogy a gazdasági rendszerváltás csak a gazdasági teljesítmények növekedésével párhuzamosan számíthat jelentősebb támogatottságra. A türelem politikonómusainak állításaiból ugyanakkor az következik, hogy az új gazdasági rendszert a változások beindulásakor igen sokan támogatják, mindenekelőtt azért, mert nem hisznek

abban, hogy elképzelhető jobb alternatíva. Minél inkább rossznak látják az emberek a múltbeli gazdasági szisztémát, minél negatívabban ítélik meg a gazdasági helyzet alakulását, minél elviselhetetlenebbnek érzik a status quót, minél inkább diszkreditálódott számukra a korábbi szisztéma, annál nagyobb lehet az új rendszer kezdeti támogatottsági tartaléka.

Az 1. táblázat a kapitalizmus legitimitásával és hatékonyságával kapcsolatos kérdésekre adott válaszok megoszlását mutatja az általunk vizsgált országokban. A Linztől átvett kérdések így hangzottak: 1. *Egyetért ön azzal, hogy a magánkezdeményezésen alapuló kapitalizmus a legjobb az országunk számára?*, illetve 2. *Egyetért-e azzal, hogy megoldjuk ország problémáit?* Az összehasonlíthatóság kedvéért bevettük a táblázatba két fejlett tőkés ország, az NSZK és Spanyolország adatait is. A táblázat első oszlopa azok százalékos arányát mutatja, akik mindkét állítással egyetértettek, a második oszlopba azok kerültek, akik egyetértenek az első állítással, de nem értenek egyet a másodikkal, a harmadikba azok, akik csak a második állítással értenek egyet, s végül a negyedikbe azok, akik mindkét állítást elutasították.

1. táblázat

A kapitalizmus vélt legitimitása és hatékonysága Kelet-Európában (1990-91), valamint az NSZK-ban és Spanyolországban

(LEG = *A kapitalizmus a legjobb az országunknak*

EFF = *A kapitalizmus lehetővé teszi az ország problémáinak megoldását*)*

(Az egyes kijelentésekkel egyet értők/egyet nem értők összevont százalékos aránya)

Ország	LEG.		EFF.		LEG.		EFF.	
	+	+	+	-	-	+	-	-
Bulgária	49,1		13,7		21,5		15,7	
Csehszlovákia	64,3		3,3		14,7		17,7	
Magyarország (1990)	68,0		4,8		9,5		17,6	
Magyarország (1993)	47,9		6,3		14,8		31,1	
Litvánia	63,6		9,2		7,5		19,7	
Románia	46,1		4,7		10,8		38,4	
Szlovénia	64,1		6,0		4,5		25,4	
Ukrajna	48,7		2,7		11,6		37,0	
Krasznojarszk	55,1		5,3		14,3		25,4	
Kelet-Németország	55,4		8,0		11,4		25,2	
NSZK (1984)	37,7		10,9		5,6		46,1	
Spanyolország (1983)	30,2		18,2		3,9		47,5	
Kelet-Európa átlagosan	56,2		6,2		12,1		25,4	

Forrás: NSZK és Spanyolország: Linz 1988. Kelet-Európa: Bruszt-Simon 1992.

* Q60A *The capitalist economy, based on free private initiative, is the best for our country*

Q60B *The capitalist economy based on free private initiative will enable us to solve the problems of the country*

Az adatok határozottan megerősítik a türelem politökonómusainak hipotézisét. A gazdasági rendszerváltás kezdetekor²² a térség állampolgárainak többsége hitelt adott az új rendszernek, hitt a kapitalizmus legitimitásában, illetve hatékonyságában. Az új rendszer támogatottsága Romániában, illetve Ukrajnában valamivel kisebb volt, mint a régió átlaga, de még ebben a két országban is jóval nagyobb, mint a fejlett piaci intézményekkel rendelkező két konszolidált nyugati demokráciában. Ha csak a pozitív válaszokat nézzük, akkor láthatjuk, hogy a kapitalizmus támogatottsága Magyarországon volt a legnagyobb a térségben.

Semmi sem bizonyítja jobban a kapitalizmus kezdeti támogatottsági tartalmait, mint a kelet- és nyugatnémet válaszok drámai eltérése. 1992 végén Németország keleti tartományainak lakói jóval nagyobb mértékben hittek a kapitalizmus legitimitásában és hatékonyságában, mint nyugati honfitársaik 1984-ben. A volt NDK-ban olyan időpontban végeztük a felmérést, amikor éppen befejeződött a gazdasági liberalizálás első hulláma, magával sodorva a volt NDK iparának mintegy 70 százalékát, milliókat téve munkanélkülivé, s amikor a keletnémetek sztrájkokkal, utcai demonstrációkkal és tartományi parlamentek elfoglalásával adtak nyomatékot a kormány gazdasági politikája elleni tiltakozásuknak²³.

A táblázatba felvettük az 1993-ban megismételt magyarországi felmérés adatait is²⁴. A két felmérés között eltelt három év alatt 20 százalékkal csökkent a kapitalizmus diffúz támogatottsága Magyarországon, s bár ennek mértéke még mindig magasabb, mint az NSZK-ban vagy Spanyolországban a nyolcvanas években, a támogatottság csökkenése igen jelentős. Az 1993-as adatok elemzése azt mutatta, hogy az elutasítás szorosan összefügg a gazdasági kilátások negatív megítélésével, illetve a politikusok, politikai intézmények iránti bizalom alacsony szintjével²⁵.

A 2. táblázat adataiból az is látható, hogy bár az új politikai rendszer és az új gazdasági-szociális rendszer támogatottsága között szoros a kapcsolat, de egyrészt a többpártrendszer támogatottsága jóval nagyobb, mint a kapitalizmusé, másrészt igen jelentős a demokráciát támogató, de a kapitalizmust mint alternatívát elutasító „harmadikutasok” aránya az egyes kelet-európai országokban.

2. táblázat

A demokrácia és kapitalizmus támogatottsága Közép- és Kelet-Európában egy évvel a rendszerváltás után

Q60/a: A kapitalizmus a legjobb ...országnak

Q66 : Többpártrendszer kell ...országban

/Az egyetértők százalékos aránya)

A/Régió összesen:

	Többpárti demokrácia			
	Igen	(%)	Nem	Össz.
Kapitalizmus	58		6	64
	Nem	29	7	36
Összesen	87		13	100

I. A demokratikus kapitalizmus támogatása országoként (%)

Litvánia	66
Szlovénia	66
Magyarország	65
Lengyelország	65
Csehszlovákia	63
Bulgária	61
Kelet-Németország	60
Krasznojarszk (Oroszország)	52
Ukrajna	48
Románia	45

II. A harmadik út támogatása (demokrácia: igen - kapitalizmus: nem)

Románia	43
Kelet-Németország	35
Bulgária	33
Ukrajna	30
Krasznojarszk (Oroszország)	30
Csehszlovákia	28
Magyarország	23
Litvánia	22
Szlovénia	20
Lengyelország	15

III. Az autoriter kapitalizmus támogatása (kapitalizmus: igen - demokrácia: nem)

Lengyelország	14
Litvánia	9
Krasznojarszk (Oroszország)	9
Magyarország	7
Ukrajna	7
Szlovénia	6
Románia	5
Csehszlovákia	3
Bulgária	3
Kelet-Németország	3

IV. Status quo támogatása (kapitalizmus: nem - demokrácia: nem)

Ukrajna	15
Krasznojarszk (Oroszország)	10
Szlovénia	8
Románia	8
Lengyelország	7
Litvánia	6
Csehszlovákia	6
Magyarország	5
Bulgária	5
Kelet-Németország	2

Forrás: Bruszt-Simon 1992.

Az új politikai és gazdasági szisztéma együttes támogatottsága magasabb a régió gazdaságilag fejlettebb részében, és az átlagnál alacsonyabb a volt Szovjetunió kevésbé fejlett részeiben, illetve Romániában.

Az alábbiakban először külön változó-csoportonként mutatom be az előző részben ismertetett hipotézisekkel kapcsolatos elemzések eredményeit, s az ezt követő összefoglaló részben azokat az elemzé-

seket, amelyek arra kerestek választ, hogy a vizsgálatba bevont gazdasági, kulturális és politikai változók mely csoportjai magyarázták leginkább a kapitalizmus támogatását.

A) Gazdasági (szituatív) változók

A felmérés eredményei nem erősítették meg az összeférhetlenségi tézis azon hipotézisét, mely szerint szoros, meghatározó jellegű a kapcsolat a gazdasági helyzet megítélése és a kapitalizmus támogatása között. A vizsgált 11 kelet-európai országban csupán háromban találtunk 20 százalékosnál nagyobb különbséget a kapitalizmus támogatottságában azok között, akik a gazdasági kilátások javulására, illetve romlására számítottak, és a volt NDK kivételével minden országban többségi volt a kapitalizmus támogatottsága még azok között is, akik az ország gazdasági helyzetének romlására számítottak. Az 1990 és 1993 között megismételt magyarországi felméréseink azt mutatták, hogy a gazdasági helyzet megítélése és a kapitalizmus támogatottsága közötti kapcsolat az idő előrehaladtával szorosabbá vált. Ugyanakkor adataink elemzése azt is bizonyította, hogy a gazdasági helyzet megítélése nem független a politikai intézmények és a politikai aktorok iránti bizalomtól, s önmagában a kapitalizmus elutasítását csak kis részben magyarázza.

Valamivel szorosabb a kapcsolat a kapitalizmus támogatottsága és az egyéni gazdasági helyzet megítélése között. A felmérés során a szubjektív munkapiaci helyzet megítélésre használt változónk mutatott ki viszonylag szorosabb összefüggést a kapitalizmus támogatottságával.²⁶ Országonként eltérően 10 és 25 százalék volt a különbség a kapitalizmus támogatottságában a munkapiaci kilátásaikat pozitívan megítélők és a kifejezetten negatívan megítélők között, de ennek a kérdésnek az esetében is azt láttuk, hogy a helyzetüket negatívan megítélők többsége támogatta a kapitalizmust.

B) Kulturális attitűdök

Az összeférhetlenségi tézis kulturális variánsa azt az állítást fogalmazta meg, hogy a kelet-európaiak olyan, a nyugati demokráciák állampolgárainak kulturális attitűdjeitől eltérő értékekkel érkeztek az új rendszerbe, amelyek összeegyeztethetetlenek a piacgazdaság logikájával. A felmérés eredményei ugyanakkor azt mutatják, hogy nincsenek drámai különbségek a régió és a nyugat-európai fejlett tőkés országok állampolgárainak attitűdjei között, s a kapcsolat a kulturális attitűdök, valamint a kapitalizmussal kapcsolatos ítéletek között nem determinisztikus.

3. táblázat

Jövedelmi különbségek tolerálása és szubjektív osztályhelyzet

A) Jövedelmi különbségeknek ... kell lenni

B) Mely társadalmi csoportba tartozik?

Egyesült Államok (1975)

Jövedelmi különbség	munkásosztály	középosztály	felsőbb osztály
nagy	26	32	49
mérsékelt	56	58	43
szinte semmilyen	12	8	7
nincs válasz	6	2	1
Összesen	100	100	100
(n)	(663)	(75)	(149)

Spanyolország (1990)

Jövedelmi különbség	munkásosztály	középosztály	felsőbb osztály
nagy	7	11	17
mérsékelt	60	63	64
szinte semmilyen	29	23	17
nincs válasz	4	3	2
Összesen	100	100	100
(n)	(1662)	(981)	(329)

Magyarország (1990)

Jövedelmi különbség	munkásosztály	középosztály	felsőbb osztály
nagy	8	16	40
mérsékelt	70	76	58
szinte semmilyen	21	7	2
nincs válasz	1	1	0
Összesen	100	100	100
(n)	(815)	(309)	(125)

Magyarország (1993)

Jövedelmi különbség	munkásosztály	középosztály	felsőbb osztály
nagy	4	13	32
mérsékelt	77	80	64
szinte semmilyen	17	6	4
nincs válasz	2	1	0
Összesen	100	100	100
(n)	(645)	(411)	(83)

Források:

Amerikai és spanyol adatok: Mc Donough–Barnes–Lopez Pina 1992.

Magyar adatok: Bruszt–Simon 1992; 1993.

Itt példaként a jövedelmi különbségekkel kapcsolatos attitűdöket mutatjuk csak be, ugyanis hasonló összefüggéseket találtunk az állam szociális szerepvállalásával kapcsolatos különböző elvárások terén is. A jövedelmi különbségek tolerálása terén Nyugaton és Keleten ugyanazokat a mintákat találtuk. Az emberek többsége a mérsékelt

jövedelmi különbségeket támogatja, a felsőbb osztályok tagjai inkább nagyobb jövedelmi különbségeket tartanak kívánatosnak, míg a magukat a munkásosztályba sorolók kevésbé lelkesednek a nagy jövedelmi különbségekért. A 3. táblázat az amerikai, spanyol és a kelet-európai átlagot jól reprezentáló magyar adatok összehasonlítását teszi lehetővé. A három ország adatainak összevetéséből az tűnik ki, hogy az amerikaiak legkevésbé hívei az egyenlősdi-nek, és a spanyolok valamivel egalitáriánusabbak, mint a magyarok. A magyarok megkülönböztető jellegzetessége nem az, hogy kevésbé tolerálnák a jövedelmi különbségeket, mint a másik két ország állampolgárai, hanem az, hogy itt a legnagyobbak a különbségek a felsőbb osztályba és a munkásosztályba tartozók attitűdjei között. Az 1990-es és az 1993-as magyar adatok összehasonlításából pedig az tűnik ki, hogy miközben a társadalomban ugrásszerűen megnöttek az egyenlőtlenségek, az állampolgároknak az egyenlőtlenségekkel kapcsolatos attitűdjei tovább moderálódtak.

A felmérés adatai szerint a kelet-európaiak átlagban paternalistábbak, mint a fejlett tőkés országok állampolgárai, azaz átlagban nagyobb arányban gondolják azt, hogy az állam szociális felelőssége a teljes foglalkoztatottság biztosítása, az idősek és a munkanélküliek ellátása, vagy például a jövedelmi különbségek csökkentése. Az átlagok mögött ugyanakkor jelentősek a különbségek az egyes országok között a régió-n belül is, s az állammal szembeni elvárások terén az olaszok vagy a nyugatnémetek nem állnak túlságosan távol a régióknban mért átlagoktól olyan kérdésekben, mint például az állam szerepe az idősekről való gondoskodásban vagy a jövedelmi különbségek csökkentésében.

Az adatok elemzéséből az derült ki, hogy az általunk elemzett kulturális változók és a kapitalizmus támogatása között szoros a kapcsolat, de távolról sem meghatározó jellegű. Azaz például azok, akik elutasítják mindenféle jövedelmi különbség létét, jóval nagyobb valószínűséggel utasítják el a kapitalizmust, mint azok, akik elfogadnának mérsékelt vagy akár nagy jövedelmi különbségeket. Ugyanakkor a jövedelmi különbségeket elutasítók többsége a kapitalizmus híve. Hasonló módon, azok, akik a demokráciát az anyagi jólét növekedésével, a nagyobb társadalmi egyenlőséggel vagy a teljes foglalkoztatottsággal azonosítják, jóval kisebb arányban találhatók a kapitalizmus támogatói között, mint azok, akik számára a demokrácia elsődlegesen olyan procedurális, illetve politikai intézményi dolgokat jelent, mint a többpártrendszer, vagy a politikai döntések decentralizálása²⁷. Ennek ellenére a demokráciát a materiális juttatásokkal azonosítók többsége szintén a kapitalizmus támogatói között található.

C) Alternatívák

A türelem politökonómiájának egyik kardinális tétele az, hogy a korábbi rendszer diszkreditálódása az új szisztéma kezdeti támogatottságának az egyik legfontosabb forrása. A felmérés során többek kö-

zött úgy próbáltuk meg tesztelni a korábbi rendszer hitelvesztését, hogy a kérdezetteket megkértük, a kártyákon eléjük tett jellemzőkről mondják meg, melyik rendszerrel azonosítják azokat (a kérdezettek mindkét rendszert választhatták). A 4. táblázat azt mutatja, melyek voltak azok a jellemzők, melyeket leginkább azonosítottak az egyik vagy másik rendszerrel.

4. táblázat

*A kapitalizmussal és a szocializmussal azonosított jellemzők
Közép- és Kelet-Európában (1990/91)*

Leggyakrabban említett jellemzők		Legritkábban említett jellemzők	
Kapitalizmus	Szocializmus	Kapitalizmus	Szocializmus
Profit	Hiány	Hiány	Gazdagság
Műszaki haladás	Korrupció	Igazságosság	Hatékonyság
Gazdagság	Hatalom	Emberiesség	Igazság
Sztrájk	Tervezés	Elnyomás	Műszaki haladás
Haladás	Önzés	Tervezés	Szabadság
Hatékonyság	Egyenlőtlenség	Korrupció	Sztrájk
Szabadság	Elnyomás	Önzés	Haladás

*A kapitalizmussal és a szocializmussal azonosított jellemzők
Spanyolországban (1983)*

Leggyakrabban említett jellemzők		Legritkábban említett jellemzők	
Kapitalizmus	Szocializmus	Kapitalizmus	Szocializmus
Egyenlőtlenség	Tervezés	Emberiesség	Profit
Önzés	Igazságosság	Tervezés	Gazdagság
Munkanélküliség	Szabadság	Hiány	Önzés
Hatalom	Fejlődés	Tervezés	Egyenlőtlenség
Gazdagság	Elnyomás	Hatékonyság	Korrupció
Korrupció	Hatalom	Igazságosság	Hatékonyság
Profit	Hiány	Elnyomás	-

Források:

Spanyol adatok: Linz 1988.

Közép- és Kelet-Európai adatok: Bruszt-Simon 1992.

Az eredmények megerősítik a régi rendszer hitelvesztésének, illetve az új rendszer támogatottságának összefüggésével kapcsolatos hipotézist. A szocializmussal a régió lakosai leggyakrabban az alábbi jellemzőket azonosították (gyakorisági sorrendben): hiány, korrupció, hatalom, tervezés, önzés, egyenlőtlenség (!) és elnyomás. Legritkábban az alábbi jellemzőkkel azonosították a szocializmust: gazdagság, hatékonyság, igazságosság, műszaki haladás, szabadság, sztrájk és fejlődés. Másrészt a kelet-európaiak a kapitalizmussal leggyakrabban az alábbi jellemzőket azonosították: profit, műszaki haladás, gazdagság, sztrájk, fejlődés, hatékonyság és szabadság. Az új szisztémával legritkábban azonosított kifejezések pedig a következők vol-

tak: hiány, igazságosság, emberiesség, elnyomás, tervezés, korrupció és önzés. Bár a kapitalizmust a kelet-európaiak a legritkábban azonosították az igazságossággal vagy emberiességgel, ha összehasonlítjuk válaszaikat a spanyolokéval, arra következtetésre juthatunk, hogy a gazdasági rendszerváltás kezdetekor a régiót inkább egy korakapitalista eufória jellemezte.

A 5. táblázat a „minél rosszabb, annál jobb” hipotézis érvényességét illusztrálja: a korábbi kormánnyal való elégedetlenség szorosan összefügg a kapitalizmus támogatottságával: akik nagymértékben elégedetlenek voltak a korábbi kormánnyal, az átlagnál jóval magasabb arányban támogatták a kapitalizmust; azok között pedig, akik meg voltak elégedve a korábbi kormány teljesítményeivel, az új rendszer támogatottsága messze az átlag alatti. Ugyanezt az összefüggést találtuk a gazdasági helyzet alakulásának megítélése terén is. Azokat, akik úgy gondolták, hogy az elmúlt éveket a gazdasági helyzet romlása jellemezte, jóval nagyobb valószínűséggel találtuk a kapitalizmus támogatói között, mint azokat, akik folyamatos javulásként észlelték az adott ország gazdasági helyzetének változását.

5. táblázat

A rendszerváltás előtti kormánnyal való elégedettség és a kapitalizmus támogatása

A kapitalizmus támogatottságának átlaga a korábbi kormánnyal különböző mértékben elégedett állampolgárok között (1 támogat; 2 nem támogat)

Ország	A rendszerváltás előtti kormánnyal való elégedettség szintje				Átlag
	1 Alacsony	2	3	4 Magas	
Bulgária	1,2	1,5	1,6	1,7	1,4
Csehszlovákia	1,2	1,5	1,7	1,7	1,4
Magyarország	1,2	1,3	1,3	1,4	1,3
Litvánia	1,1	1,3	1,4	1,5	1,3
Lengyelország	1,2	1,2	1,3	1,4	1,2
Szlovénia	1,2	1,3	1,4	1,5	1,3
Ukrajna	1,3	1,5	1,6	1,7	1,5
Krasnojarszk	1,3	1,4	1,4	1,5	1,4
Kelet-Németország	1,3	1,4	1,5	1,6	1,4

Forrás: Bruszt-Simon 1992.

A türelem politikakonómiaja szerint az új rendszer kezdeti támogatása szempontjából a korábbi alternatíva elutasítása, hitelvesztése játssza a döntő szerepet, nem pedig a specifikus intézményekkel, politikákkal való azonosulás. Ebből a szempontból érdekes az a kérdés, hogy a tulajdonviszonyokkal kapcsolatos attitűdök hogyan függenek össze a kapitalizmus támogatásával. Azok támogatják-e inkább a kapitalizmust, akik elutasítják a szocialista rendszer domináns tulajdonformáját, vagy csupán azok, akik azonosulnak a magántulajdon dominanciájával is. A 6. táblázat a tulajdon feletti ellenőrzéssel kapcsolatos

preferenciák megoszlását mutatja a régió országaiban. Egyaránt érdekes az az eredmény, hogy a kelet-európaiak többsége elutasítja az állami tulajdon korábbi formáját, és az, hogy a régió lakosainak többsége a gazdasági demokrácia valamilyen formáját támogatná. A felmérés egyik legérdekesebb eredménye ugyanakkor az volt, hogy míg a vállalatok állami ellenőrzésének hívei az átlagnál jóval nagyobb mértékben utasítják el a kapitalizmust, a gazdasági demokrácia valamilyen formáját választók az átlagnál magasabb szinten támogatják, és a tiszta magántulajdont preferálók, valamint a gazdasági demokrácia valamilyen formáját választók között nincs jelentős különbség a kapitalizmus támogatottságának mértékében. Az adatok tehát alátámasztják azt a hipotézist, hogy az új rendszer kezdeti támogatottsága szempontjából a status quo elutasítása játssza az alapvető szerepet, és nem specifikus intézmények, jelen esetben a tiszta magántulajdon, elfogadása.

6. táblázat

Ki ellenőrizzé a vállalatokat?

	Tulajdonos vagy általa kinevezett menedzser	Tulajdonos és alkalmazottak közösen	Állami tulajdon	Munkavállalói tulajdonlás és ellenőrzés	N.A. (N)
	%	%	%	%	
Bulgária	23	25	11	30	11
Csehszlovákia	29	35	10	20	6
Észtország	30	28	7	26	9
Magyarország	15	37	8	28	12
Litvánia	20	20	8	44	8
Lengyelország	17	43	10	30	0
Románia	18	25	17	29	11
Szlovénia	23	30	5	32	11
Ukrajna	11	14	18	42	15
Krasznajarszk	16	20	10	53	2
Kelet-Németország	25	47	7	11	10
Kelet-Európa (Össz.)	20	28	11	32	9 (12,365)
Latin-Európa	24	44	6	14	13 (4,850)
Észak-Európa	46	38	2	7	8 (6,431)

Forrás:

Észak- és Latin-Európai adatok: European Values Study, 1981, 1988;
Kelet-Európa: Bruszt-Simon 1992.

A régiók közötti összehasonlításból végezve el derül ki, hogy a kelet-európaiak nem a gazdasági demokrácia óhajlásában különböznek a fejlett tőkés országok állampolgáraitól, hanem abban, hogy melyik specifikus formáját látnák legszívesebben saját országukban. Európában a tulajdon feletti kizárólagos magánellenőrzést preferálók aránya sehol sem éri el az 50 százalékot. Ugyanakkor, míg régióinkban a rendszerváltás kezdetekor a munkavállalói önkormányzat volt a leginkább preferált tulajdonforma, a dél-európaiak, illetve az észak-európaiak az együttdöntést preferálták a valamivel korábban készült felmérések során.

D) Politikai változók

A felmérés adatai alátámasztják a türelem politikonómusainak a feltételezését, amely szerint szoros a kapcsolat a kapitalizmus támogatása, illetve a különböző politikai intézményekbe és politikai aktorokba vetett bizalom között. A politikai bizalommal kapcsolatos változóink (kormány, ellenzék, politikai pártok, parlament, szakszervezetek stb. iránti bizalom) együttesen országonként változóan átlagosan 0,4 és 0,6 közötti robusztus értékű kanonikus korrelációkat mutattak a kapitalizmus támogatásával kapcsolatos elemzéseink során.

Az egyes kelet-európai országokban más és más politikai intézmények iránti bizalom függ legszorosabban össze a kapitalizmus támogatásával. Több országban a kormányzatba, illetve a miniszterelnökbe vetett bizalom korrelált leginkább a kapitalizmus támogatásával. Azokban az országokban, amelyekben az első szabad választások után a volt nómenklatúra alakított kormányt (pl. Bulgária, Románia), igen erős negatív korrelációt találtunk a kapitalizmus támogatása és a kormány iránti bizalom között. Ezekben az országokban az ellenzéki pártokba, illetve az ellenzéki vezetőkbe vetett bizalom produkált magas korrelációkat a kapitalizmus támogatásával²⁸.

Magyarországon, Lengyelországban, Szlovéniában a parlament, illetve a politikai pártok iránti bizalom függött össze szorosabban a kapitalizmus támogatásával. A politikai elidegenedés, illetve diffúz bizalmatlanság mutatói (pl. „a kormány csak szűkebb érdekcsoportokat szolgál”, vagy „a politikusokban nem érdemes megbízni”) mindenütt erős korrelációt mutattak a kapitalizmus elutasításával²⁹.

E) A Politikai tőke: összevont adatelemzés

Az adatok elemzésének az volt a legfőbb célja, hogy feltárja, mekkora a relatív szerepe a különböző gazdasági-szituatív, kulturális és politikai-bizalmi változóknak a kapitalizmus támogatásában, illetve elutasításában. Az összeférhetetlenségi tézisből az a hipotézis következik, hogy a gazdasági helyzettel kapcsolatos percepciók és a kulturális attitűdök magyarázzák meg az állampolgárok politikai álláspontjait, így az új gazdasági rendszerhez való viszonyukat is. Ebben a felfogásban tehát a politikai attitűdök pusztán függő változói a gazdasági és kulturális változóknak. A türelem politikonómusai ugyanakkor arra a hipotézisre építik fel érvelésüket, hogy a politikai-bizalmi változók alapvető szerepet játszanak a kapitalizmus támogatásával kapcsolatos attitűdök formálásában. A diszkriminancia-analízis és az MCA módszer párosításával arra a kérdésre kerestük a választ, hogy az itt jelzett három változócsoporthoz egyenkénti, illetve összevont ismeretében milyen pontosan tudjuk felmérni azt, hogy a kérdezettek támogatják vagy elutasítják a kapitalizmust, a demokráciát, illetve az új gazdasági-politikai rendet³⁰.

Az elemzésbe három csoportba és kilenc alcsoportba osztva vontuk be az itt említett változókat³¹.

Gazdasági-szituatív változók

SITUATI: ebbe a csoportba tettük azokat a gazdasági és szituatív változókat, amelyek akár az összeférhetetlenségi tézis szerint, akár a türelem politikonómiaja szerint befolyásolják a kapitalizmus támogatottságát:

- a gazdasági helyzet visszamenőleges megítélése,
- a gazdasági helyzet alakulásával kapcsolatos várakozás,
- szubjektív munkapiaci pozíció,
- az előző kormány teljesítményével való elégedettség szintje.

Kulturális attitűdök

GOVSOC: a kormány szociális felelősségével kapcsolatos attitűdök,
DEMMEAN: a demokrácia materiális, illetve procedurális értelmezésével való azonosulás,

NATTRU: saját és más országok nemzeteivel kapcsolatos bizalmatlanság, illetve ellenségesség.

Politikai tőke

GOVTRU: a kormányba, a legnagyobb kormányzó pártba, illetve a miniszterelnökbe vetett bizalom,

OPPTRU: a legnagyobb ellenzéki pártba, illetve annak vezetőjébe vetett bizalom,

PARTTRU: általában a politikai pártokba vetett diffúz bizalom,

INSTTRU: az egyes specifikus politikai intézményekbe (pl. parlament, szakszervezetek) vetett bizalom,

APATHPO: a politikusokkal, illetve a politizálással szembeni diffúz bizalmatlanság, politikai elidegenedés.

A 7. táblázat több tucat elemzésünk végeredményeit foglalja össze. Erősségi sorrendben azokat a változó-csoportokat mutatja, amelyek leginkább segítettek annak megállapításában, hogy az egyes kérdezettek a kapitalizmus, illetve a demokrácia támogatói vagy elutasítói közé tartoznak. A zárójelbe tett számok azt mutatják, hogy az adott változó(k) segítségével a válaszolók hány százalékának esetében sikerült helyesen azonosítani a kapitalizmushoz, illetve a demokráciához való viszonyt.

7. táblázat

*Kapitalizmus és demokrácia támogatása
(Discrimination and MCA analysis)*

Azon változó-csoportok, amelyek segítségével a kérdezetteket a leginkább pontosan csoportosíthatjuk az egyes kategóriákba (zárójelben: a helyesen csoportosított esetek aránya)

	Bulgária	Magyarország	Lengyelo.	Csehszlovákia	Kelet-Németo.
<i>A kapitalizmus a legjobb az adott országnak</i>					
Egyetért	GOVTRU (81) SITUATI (78) OPPTRU (73)	PARTTRU (74) DEMMEAN (61) -	DEMMEAN (68) OPPTRU (61) PARTRU (60)	OPPTRU (83) SITUATI (83) GOVTRU (73)	PARTRU (75) INSTRU (67) OPPTRU (64)
Nem ért egyet	GOVSOC (77) INSTTRU (73) GOVTRU (72) -	GOVSOC (69) INSTTRU (63) OPPTRU (63) -	SITUATI (77) GOVSOC (72) PARTTRU (71) APATHPO (70)	GOVSOC (70) APATHPO (67) GOVTRU (64)	GOVSOC (77) GOVTRU (73) APATHPO (72) INSTRU (66)
<i>Többpártrendszer kell</i>					
Egyetért	DEMMEAN (91) PARTRU (88) SITUATI (70)	PARTRU (89) DEMMEAN (83) GOVSOC (77)	DEMMEAN (76) PARTRU (68) -	PARTRU (89) APATHPO (88) SITUATI (78)	PARTRU (88) DEMMEA (81) OPPTRU (65)
Nem ért egyet	GOVSOC (80) GOVTRU (68) SITUATI (65)	APATHPO (74) OPPTRU (66) DEMMEAN (62)	DEMMEAN (78) GOVSOC (69) PARTTRU (68)	GOVSOC (69) SITUATI (64) -	GOVSOC (91) INSTRU (67) DEMMEA (59)
<i>Kapitalizmus és demokrácia</i>					
1. Autoriter kapitalizmus (Kap.: igen; Dem.: nem)	GOVSOC (68) DEMMEAN (60) APATHPO (57)	APATHPO (60) DEMMEAN (53) GOVTRU (51)	INSTTRU (45) DEMMEAN (43) -	INSTTRU (69) APATHPO (55) PARTTRU (50)	GOVSOC (89) PARTRU (43) GOVTRU (39)
2. STATUS QUO (Kap.: igen; Dem.: nem)	DEMMEAN (67) INSTTRU (67) GOVTRU (57)	OPPTRU (63) GOVTRU (53) SITUAT (53)	APATHPO (89) OPPTRU (67) PARTTRU (60)	GOVSOC (77) DEMMEAN (64) NATTRU (63)	GOVTRU (63) OPPTRU (57) INSTRU (50)
3. Dem.-Kap. (Kap.: igen; Dem.: igen)	SITUATI (71) DEMMEAN (64) PARTTRU (63)	PARTTRU (56) DEMMEAN (53) SITUAT (51)	PARTTRU (62) DEMMEAN (56) APATHPO (47)	OPPTRU (69) GOVSOC (65) PARTTRU (63)	DEMMEAN (54) PARTRU (47) SITUAT (44)
4. Harmadik út (Kap.: nem; Dem.: igen)	OPPTRU (54) NATION (52) DEMMEAN (47)	GOVSOC (55) PARTTRU (51) DEMMEAN (50)	PARTTRU (44) SITUAT (32) -	GOVTRU (46) SITUATI (40) APATHPO (38)	SITUAT (48) APATHPO (47) GOVTRU (41)

Az eredmények meggyőzően alátámasztják a türelem politikonómusainak fő tézisé: a politikai intézményekbe, illetve a politikai szereplőkbe vetett bizalom a legerősebb prediktora a kapitalizmus támogatásának, és az új rendszerrel szembeni fenntartások magyarázatában is a politikai változók játsszák az alapvető szerepet. Az egyes országokban más és más politikai intézményekbe vetett bizalom határozza meg leginkább a kapitalizmus támogatását. Bulgáriában és Csehszlovákiában a kormány és az ellenzék, Magyarországon, illetve Kelet-Németországban a politikai pártok és a politikai intézmények iránti bizalom a meghatározó. A bizalmi változók összevont elemzéséből ugyanakkor az derült ki, hogy nem általában a politikai intézményekbe, illetve szereplőkbe, hanem *valamilyen* politikai intézmény-

be, illetve aktorba, vagy másképpen, valamilyen rendszeren belüli alternatívát képviselő intézménybe vetett bizalom az alapvető a kapitalizmus támogatása szempontjából. Ezt támasztja alá az az eredmény is, hogy a kapitalizmus elutasításában általában a politikai intézményekkel szembeni bizalmatlanság, illetve a politikai apátia/elidegenedés játszik nagyobb szerepet.

A gazdasági-szituatív és a kulturális változóknak fontos szerepük van az új gazdasági-szociális rendszerhez való viszony alakításában, ugyanakkor – szemben az összeférhetlenségi tézis állításával – az új rendszer támogatásában és elutasításában is. Az adatok alapján igazolható az a hipotézis, hogy a kelet-európaiak vegyes kulturális örökséggel érkeztek az új rendszerbe: az átörökölt kulturális attitűdök nem csupán gátolják, hanem segítik is az új gazdasági rendszer támogatását. A szituációs változók belső elemzése pedig azt mutatta, hogy az új rendszerre való áttérés kezdeti időszakában nem a jövőbeni, hanem sokkal inkább a korábbi gazdasági helyzet megítélése alakítja elsődlegesen a kapitalizmushoz való viszonyt³².

Az adatelemzés legfontosabb eredménye végül az, hogy az összeférhetlenségi tézis központi hipotézise a rövid távú gazdasági érdekek, illetve a kulturális értékek domináns szerepéről elvethető; az elemzés eredményei a türelem politikonómiajának a politikai tőke alapvető szerepével kapcsolatos hipotézisét igazolták. Ugyanakkor az új gazdasági és politikai rendszerhez való viszony alakításában nem elhanyagolható szerepet játszanak az általunk elemzett szubjektív gazdasági, illetve a kulturális változók is. Szerepük sem nem determinisztikus, sem nem független a politikai-bizalmi változóktól. Az elemzések alapján inkább az az állítás fogalmazható meg, hogy potenciális negatív szerepüket a politikusokba, illetve politikai intézményekbe vetett bizalom ellensúlyozza. A politikai tőke felélése ugyanakkor felerősítheti negatív szerepüket: az új gazdasági rendszerhez való viszony alakításában így kerülhetnek előtérbe rövid távú érdekek és a rendszerrel ellenséges kulturális attitűdök.

KÖVETKEZTETÉSEK

A gazdasági átalakítás alapkérdése *politikai* szempontból az, mi teheti képessé a kormányzatokat arra, hogy koordinálják azoknak a viszonylag jelentős autonóm cselekvési lehetőségekkel rendelkező gazdasági és politikai csoportoknak a cselekedeteit, amelyek akadályozhatják, de elő is mozdíthatják a gazdasági intézmények átalakítását. A vállalkozók, a munkavállalók, a fogyasztók, a szavazók viszonylag jelentős autonómiával dönthetnek arról, hogy befektetnek-e vagy sem, hogy a legális szférába fektetnek-e be, vagy az informális szektorba, hogy megtakarításait a hazai gazdaságba fektetik-e be, vagy megpróbálják kimenekíteni az országból tőkéiket, hogy megpróbálják-e eltitkolni jövedelmeiket vagy fizetnek-e adókat, hogy sztrájkolnak vagy dolgoznak, hogy a betartják-e az új szabályokat vagy sem,

hogy tűrik-e a változások terheit, vagy sem, s hogy a reform folytatását ígérő kormányokat újraválasztják-e vagy sem.

Ebben az írásban két megközelítést ütköztettem, amelyekből két egymást kizáró válasz adható a fenti kérdésre. Az összeférhetetlenségi téziszből az a válasz következik, hogy a sikeres politikai koordináció megvalósítására a cselekvőktől elszigetelt átalakító állam erős keze képes csak, melyet a demokrácia csak lebénítana.

A második megközelítés szerint csak a demokratikus intézmények és technikák lehetőségeit kihasználó átalakító *politika* képes úgy formálni a cselekvők várakozásait, hiteit, időhorizontját, érdekeik definiálását, hogy hitelt adjanak a változásoknak, befektessenek az intézményi átalakításba, részben a reformerek hatalommal való felruházása révén, részben az átalakulás terheinek tolerálásával, részben pedig effektív befektetéseikkel.

Ebben az írásban először azt mutattam be, hogy a két megközelítés milyen mögöttes feltételezéseket fogalmaz meg azokról a tényezőkről, amelyek a cselekvőknek az intézményi átalakulással kapcsolatos álláspontjait alakítják. Ezt követően empirikus adatokkal azt próbáltam meg bebizonyítani, hogy azok a mögöttes feltételezések, amelyek az összeférhetlenségi tézis alapul, hamisak, s empirikusan igazolhatóak a második megközelítés alapvetései.

Mindebből több következtetés is levonható. Az első az, hogy igazolható a türelem politikonómusainak az az állítása, hogy a demokrácia ahelyett, hogy automatikusan aláásná az átalakító állam autonómiáját, a politikai tőke felhalmozása révén közvetlenül járulhat hozzá ahhoz, hogy az átalakító állam túlléphessen rövid távú érdekeken és a status quohoz kötődő kulturális értékeken.

Ebből az is következik, hogy végre megszabadulhatunk attól – az összeférhetlenségi tételből közvetlenül levezethető, s józan ésszel igen nehezen felfogható – feltételezéstől, hogy minél kevésbé befolyásolhatják az állampolgárok az átalakítás politikáját, minél kevésbé kontrollálhatják az államot, az annál inkább fogja a közjót szolgálni.

Abból, hogy a gazdasági rendszerváltáshoz való viszonyt nem közvetlenül a gazdasági nehézségek, illetve az egyenlőtlenségek növekedése, hanem a politikai tőke nagysága határozza meg, az a következtetés is levonható, hogy a demokrácia lehetőségeit alábecsülő, az átalakítás *politikáját* megspóroló kormányzatok közvetlenül járulhatnak hozzá a reformok politikai bázisának elolvadásához, s ezzel az állam koordinációs kapacitásainak aláásásához. Elsődlegesen a politikai intézményekbe és aktorokba vetett bizalom csökkenése, s nem a gazdasági helyzet változásai fordítják el a reformoktól a gazdaság cselekvőit, s nyomják őket olyan atomizált érdekérvényesítési stratégiák felé, amelyek lelassítják vagy ellehetetlenítik az új intézményi rend bevezetését. Szélsőséges esetekben az összeférhetlenségi tézis „erős” államai olyan társadalmi csapdába vihetik be a gazdaság szereplőit, amelyek arra szolgáltatnak példát, hogyan képesek a modern Leviathánok olyan (természeti) állapotokat előidézni, melyekkel azután megindokolhatják létezésüket³³.

Végezetül egy általánosabb következtetés is levonható a fentiekből. A gazdasági fejlődés közgazdaságtanának ma már klasszikusnak tekinthető alapállítása az, hogy a későn jövő országok igazi problémája nem az, hogy szűkében vannak gazdasági tőkéknek, hanem az, hogy hiányoznak azok a kapcsolati tőkék (hálóok), amelyek lehetővé tennék a tőketulajdonosok számára a racionális kockázatvállalást, azaz az egyébként már meglévő tőkék mobilizálását. Régióinkban, ahol egyszerre terjesztették ki a tőke feletti szabad rendelkezés jogát és a politikai szabadságjogokat, a fenti megállapítás kiegészítésre szorul: a gazdasági tőke felhalmozásához és a politikai értelemben is önfenntartó növekedéshez a politikai tőke felhalmozásán keresztül vezet az út.

JEGYZETEK

- ¹ Ezt a megközelítést, Albert Hirschmannak a jövedelmi különbségek tolerálásáról írt esszéje alapján több szerző a türelem politikai gazdaságtana címszó alatt tematizálja. Lásd pl. Offe 1991, Duch 1992, illetve Hirschman 1981, valamint Greskovits Bélának a jelen írással komplementer viszonyban álló kandidátusi értekezését, mely egy nagyívű latin-amerikai – kelet-európai összehasonlító elemzés keretében elsődlegesen azokat a tényezőket vizsgálja, melyek eltérő mértékben kényszerítik türelemre a két régió állampolgárait (Greskovits 1995).
- ² Az Erasmus Alapítvány a Demokráciáért, az MTA Politikatudományi Intézete és az MTA Szociológiai Intézete által koordinált és Bruszt László, valamint Simon János által vezetett kutatás az első szabad választásokat követő évben vizsgálta kérdőíves felmérés segítségével 11 közép- és kelet-európai országban a demokráciához és az új gazdasági és szociális rendszerhez való viszony különböző dimenzióit. Tanulmányunk e közös kutatás adatainak elemzésén alapszik. Az adatokról részletesebben lásd: Bruszt–Simon János 1993.
- ³ Ez a feltételezés egyébként távolról sem magától értetődő. Az 1968-as felfordulások után könyvtárnyi elemzés született Nyugat-Európában arról, hogyan lehetne megmagyarázni a majd két évtizednyi folyamatos gazdasági növekedés csúcspontján kitört antikapitalista tiltakozási hullámot, s a hetvenes évek társadalmi mozgalmával foglalkozó irodalom is számos kiváló elemzést produkált arról, hogyan járult hozzá a piacgazdaságok prosperálása a tiltakozó mozgalmak virágzásához. Lásd pl. Jürgen Habermas legitímációs válsággal foglalkozó könyvét (Habermas 1976), illetve Ronald Inglehart szintén ez idő tájt írt elemzését arról, hogy a tartós prosperitás hogyan befolyásolta az értékrendszer átalakulását, s ez az átalakulás hogyan függ össze a tiltakozó mozgalmak felvirágzásával (Inglehart 1977).
- ⁴ A bizalomról, illetve általában a politikai tőkéről lásd Pierre Bourdieu 1991. A politikai tőke fogalmát a demokrácia és a gazdasági fejlődés összefüggésében elemzi K. Remmer 1993.
- ⁵ Az összeférhetetlenségi tétel különböző változataival két korábbi írásunkban is foglalkoztunk (Bruszt 1992; Bruszt–Simon 1992), így itt csak a megközelítés legfontosabbnak vélt közös állításait vázolom fel tömören.
- ⁶ Lásd például a következő idézetet a régióban zajló privatizálást talán alaposabban feldolgozó kötet szerzőitől: „mivel hiányzik az a (jelentős) hatalommal bíró társadalmi csoport, amely valószínűsíthetően már rövid távon nyertese lehet a privatizációs folyamatnak, feltehető, hogy egy demokratikus rendszer, amely közvetle-

nül reagál az alulról jövő nyomásra, egyszerűen képtelen biztosítani a szükséges radikális átalakításhoz elegendő támogatást, annak ellenére, hogy az a nemzet hosszabb távú érdekeit szolgálja” (Frydman–Rapaczynski 1994: 58).

- ⁷ Ez utóbbi javaslatot K. Jowitt fogalmazta meg, aki a térség társadalmainak leninista örökségeire hivatkozva elutasította A. Stepan javaslatát, mely szerint egyértelműen parlamentáris rendszer segítségével lehet leginkább egyensúlyt teremteni (a gazdasági fejlődés és demokratikus részvétel között). Erről részletesebben lásd Bruszt–Simon 1993. Jowitt ehelyett a liberális autoriter rendszert javasolta mint kívánatos alternatívát, amely jóval praktikusabb megoldás, mint az azonnali tömegdemokrácia bevezetése Kelet-Európában. Talán ironizálásnak tűnhet ezzel a javaslattal szemben az az ellenvetés, hogy úgy akarja megszabadítani a régió országait a leninista örökségektől, hogy maga is leninista megoldást ajánl: az emberek érdekeit és identitását csak kívülről lehet megváltoztatni, a gazdasági struktúrák és intézmények felülről való megváltoztatásával, aminek nyomán aztán kialakul az új rendszerhez szükséges embertípus a megfelelő érdekekkel és identitással.
- ⁸ A korábbi irodalom alábbi összefoglalásakor nagymértékben támaszkodtam Przeworski és Limongi 1992; 1994, valamint Remmer 1990; 1993 munkáira.
- ⁹ Ebben feltehetően az is szerepet játszott, hogy a konfliktuskutatók igen hamar felismerik: általában a szegények azok, akik legkevésbé képesek akár a megszerveződésre, akár a hatékony nyomásgyakorlásra.
- ¹⁰ Ezen állítások rendszerezett áttekintését és kritikáját lásd az alábbi írásokban: Callaghy 1989; Evans 1992; Przeworski–Limongi 1994.
- ¹¹ E művek kritikai áttekintését lásd Remmer 1990; 1993.
- ¹² Bár, mint arra Tóka Gábor felhívta figyelmem, Samuel Huntington az iszlám vallás és demokrácia problematikus viszonyát elemezve ismét felújította a demokrácia és kultúra viszonyával kapcsolatos vitát.
- ¹³ Lásd az 1. jegyzetet.
- ¹⁴ A szociológusok ezt úgy fogalmazták meg, hogy az állampolgárok reflexív kapacitásai jóval nagyobbak annál, mint azt az összeférhetetlenségi tézis képviselői feltételezik. Nem pusztán a fogyasztás rövid távú alakulása formálja nézeteiket, hanem képesek hosszabb időtávban, s viszonylag komplex értékelési keretben alakítani ítéleteiket.
- ¹⁵ Lásd erről Hirschman (1981) és Przeworski (1993) elemzéseit.
- ¹⁶ A gazdasági reformok türése természetesen nem csupán pozitív azonosuláson alapulhat. Az állampolgárok jelentős része mindenhol kényszerűen tűri a gazdasági nehézségeket, mert nem vagy csak korlátozottan rendelkezik olyan erőforrásokkal, tiltakozási formákkal, amelyekkel türelmetlenségét hatékonyan kifejezésre juttathatná. Az állampolgárok egy másik, szintén jelentős csoportja ugyanakkor nem kényszerül a türésre, mert rendelkezik olyan eszközökkel (pl. az informális gazdaság adta lehetőségek), amelyek részben vagy egészében képesek kompenzálni a gazdasági változásokkal együtt járó nehézségeket. Ezeknek a tényezőknek a részletes elemzését nyújtja latin-amerikai és kelet-európai összehasonlításban Greskovits Béla kandidátusi disszertációja (Greskovits 1994). Itt nem foglalkozom ezekkel a tényezőkkel, mert dolgozatom középpontjában a reformokkal való pozitív azonosuláson alapuló támogatás, pontosabban az a kérdés áll, hogy a demokratikus politikai szisztéma képes-e előállítani a reformok politikai támogatását.
- ¹⁷ Arról, hogy milyen szerepet játszik az időtáv a politikai orientációk alakításában, Richard Rose publikált érdekes tanulmányokat (Rose 1991a, 1991b). Közép- és kelet-európai országokban végzett empirikus vizsgálataira támaszkodva Rose azt bizonyította be, hogy a gazdasági változások támogatása összefügg mind a jelen és múltbeli helyzettel való elégedetlenséggel, mind pedig azzal a hittel, hogy a jövőben hosszabb távon a gazdasági helyzet sokkal jobb lesz. Más felmérések arra szolgáltatott empirikus bizonyítékot, hogy a jövő pozitív megítélése szorosan összefügg a kollektív politikai aktorokba vetett bizalom szintjével (Gallup 1994).

- ¹⁸ A gazdasági és politikai elitek közötti konszenzus fontosságát hangsúlyozza többek között a nyugat-európai demokráciák harmincas évekbeli válságát elemző irodalom is, ezen belül is a weimarizálódás újabb irodalma. Ezen elemzések szerint a gazdasági válságot túlélő demokráciák *nem a gazdasági nehézségek fokában vagy a választott gazdasági politikákban, hanem a gazdasági és politikai elitek közötti konszenzus kialakítására tett erőfeszítéseikben különböztek* azoktól az országoktól, melyekben az elitek szélsőséges polarizálódása ásta alá a demokratikus rendszert (Zimmerman–Saalfeld 1988; Linz, 1991). A viszonylag ismertebb spanyol elitpaktumok mellett több latin-amerikai országban is – például Chilében és Bolíviában – jelentős szerepet játszottak az elitpaktumok a szociális terhek növekedésével járó gazdasági változások politikai bázisának megteremtésében. Az elitek közötti konszenzus, valamint az elitpaktumok fontosságáról lásd még Remmer 1991, és Highley–Gunther 1992). A gazdasági reformokkal együtt járó nehézségek tolerálása és a pártpolitikai aréna polarizáltsága közötti összefüggésről lásd Haggard–Kaufman 1992).
- ¹⁹ A bizalom, a hitelesség, hitelre méltóság szerepét hasonló módon interpretálja az infláció politikai gazdaságtanával foglalkozó irodalom is, a hangsúlyt a vállalkozók és menedzserek várakozásaira, hiteire helyezve. A gazdasági növekedés irodalmában, illetve az egyes országok gazdasági kilátásainak elemzéseiben bevett kategória emellett a *business confidence*, amely az egyik legjobb indikátora a növekedés esélyeinek. Ezzel kapcsolatban Brunetti és Weder fejlődő országokban végzett felmérések alapján bizonyította be, hogy a politikai intézmények és aktorok hitelessége, hitelre méltósága szoros kapcsolatban áll a gazdasági növekedés mértékével. Vagy ahogyan eredetiben megfogalmazták: „the degree of political credibility is a robust determinant of economic growth” (Brunetti–Weder 1993).
- ²⁰ A politikai, gazdasági rendszerek legitimitásával foglalkozó irodalmon belül ez a hipotézis fogható fel a minimalista álláspontnak. Az ezzel szemben álló maximalista felfogás szerint egy intézményi rend támogatottsága annak függvénye, mennyire azonosulnak az állampolgárok az adott intézményi rend által megtestesített értékekkel és normákkal, és milyen mértékben képesek az adott intézményi rend teljesítményei újratermelni ezt az azonosulást (lásd erről Linz 1988).
- ²¹ Ez a hipotézis levezethető Frederick D. Weilnek a demokráciák legitimitásával kapcsolatos téziséből is. Weil szerint a kormányzatok rossz gazdasági teljesítménye csökkentheti az egyes specifikus politikai intézményekbe (pl. a kormányzatba) vetett bizalmat, de ez csak akkor vezet legitimitációs problémákhoz, ha a *rendszeren belüli alternatívákat* képviselő politikai intézmények is problematikussá válnak (Weil 1989). Kézenfekvő az a feltételezés, hogy ugyanez a logika alkalmazható a kapitalizmus legitimitására is. Azaz az egyes specifikus politikai intézményekbe vetett bizalom alacsony szintje csak akkor ássa alá a kapitalizmus legitimitását, ha az állampolgárok nem látnak egyetlen olyan politikai intézményt sem, amely rendszeren belüli alternatívát kínálna számukra. A hipotézisből az következik, hogy a demokratikus politikai intézményektől való elidegenedés, a politikai apátia és a kapitalizmus elutasítása között szoros kapcsolat várható.
- ²² A kérdőíves felvétel a vizsgált országok többségében 1990 végén, 1991 elején készült, kivétel a volt NDK, ahol 1992 decemberében kérdezték le kérdőívünket.
- ²³ Max Kaase hívta fel a figyelmem arra, hogy a kapitalizmus kifejezés ideológiai töltése, s ennek megfelelően jelentése országonként más és más lehet, s ezért óvatosan lehet csak értelmezni a támogatottság *csökkenését*, illetve alacsony szintjét. Kaase szerint a két nyugati országban a kapitalizmus alacsony támogatottsága nem a gazdasági-szociális *szisztéma* elutasításának, hanem annak jele, hogy az állampolgárok elégedetlenek a konzervatív-liberális *politikával*. Elkerülendő az ilyen jellegű félreértéseket, a felmérés során külön kérdéssorral vizsgáltuk, mit értenek a kelet-európaiak a kapitalizmuson (lásd 4. táblázat).
- ²⁴ Az 1993-as megismételt magyarországi felmérés adatait lásd Bruszt–Simon 1995.
- ²⁵ Az itt említett két tényező ugyanakkor nem független egymástól: a politikai aktorokkal, illetve intézményekkel szemben bizalmatlanok gazdasági helyzetmegítélése az átlagosnál jóval pesszimistább.

- ²⁶ A szubjektív munkapiaci helyzet mérésére a következő kérdést tettük fel: *Ha Ön valamilyen okból elvesztené jelenlegi munkahelyét, milyen könnyen találna új munkahelyet?* (Válaszlehetőségek: nagyon könnyen, viszonylag könnyen, viszonylag nehezen, nagyon nehezen, egyáltalán nem.)
- ²⁷ Az ide vonatkozó zárt kérdésben a kérdezettek 11, kártyára írt jellemzőről dönthették el, hogy szerintük melyiknek mennyi köze van a demokráciához. A választható kártyák egy része a demokrácia formális jellemzőit tartalmazta (pl. többpárt-rendszer), egy másik csoportja a gazdasági és szociális tényezőket (pl. teljes foglalkoztatottság), végül a kártyák harmadik csoportja individuális tényezőket (pl. női egyenjogúság). Az elemzésbe bevont attitudinális változók közül ez a kérdés mutatta a legnagyobb különbséget az egyes országok között. Míg pl. Bulgáriában vagy Ukrajnában a kérdezettek túlnyomó többsége gondolta úgy, hogy a demokráciának része a teljes foglalkoztatottság vagy a gazdasági helyzet javulása, a skála másik végén található csehszlovákok többsége nem azonosította a demokráciát ezekkel a gazdasági jellemzőkkel. A magyar válaszok a régió materialistább demokráciafelfogását valló országokhoz álltak közelebb.
- ²⁸ Feltehető, hogy ennek a két országnak az esetében inkább beszélhetünk arról, hogy a gazdasági rendszerváltás kérdésében polarizált állampolgárok előlegeztek meg bizalmat az általuk preferált gazdasági rendet képviselő intézményeknek, illetve aktoroknak, mintsem arról, hogy a kormány, illetve az ellenzék iránti bizalom magyarázná az állampolgároknak a kapitalizmussal kapcsolatos attitűdjeit. Ugyanakkor még ezekben az országokban is tetten érhető a fordított irányú kapcsolat: azok között, akik egyetértettek azzal a kijelentéssel, hogy a kormány csak szűkebb érdekcsoportokat szolgál, Bulgáriában 44, Romániában 43 százalék, míg azok között, akik úgy vélték, hogy a kormány az ország egészének érdekeit szolgálja, 74, illetve 61 százalék volt a kapitalizmus támogatottsága.
- ²⁹ Végül igen érdekes a szakszervezetekbe vetett bizalom és a kapitalizmus támogatottságának összefüggése. Ahol a régi állampárti szakszervezetek összefonódtak a volt nomenklatura kormányra került pártjaival, és/vagy a felmérés idején még őrizték vezető szerepüket, ott a szakszervezetek iránti bizalom negatívan korrelált a kapitalizmus támogatásával (pl. Ukrajna, Bulgária, Románia). Ugyanakkor azokban az országokban, ahol a régi szakszervezetek nem játszottak domináns szerepet és/vagy az új szakszervezetek nem kötődtek a volt nomenklaturához, a korreláció pozitív volt, azaz a szakszervezetekben bízóknak ezekben az országokban nagyobb valószínűséggel támogatták a kapitalizmust, mint azok, akik nem bíztak a szakszervezetekben (pl. Lengyelország, illetve a volt NDK).
- ³⁰ Köszönettel tartozom Füstös Lászlónak a statisztikai elemzések kivitelezéséért és szakmai-módszertani tanácsaiért.
- ³¹ A kérdések pontos megfogalmazását lásd az írás Appendixében.
- ³² Az 1993 végéről származó magyarországi adatokon megismételtük ugyanezt az elemzést. Azt találtuk, hogy a korábbi gazdasági helyzettel való elégedetlenség már csak alig magyarázza a kapitalizmus támogatását, ugyanakkor nőtt a jövőbeni gazdasági helyzet megítélésének szerepe a kapitalizmussal kapcsolatos attitűdök alakításában. A politikai bizalmi változók megőrizték első helyüket: 1993-ban a politikai apátia volt a kapitalizmus elutasításának legjobb prediktora, és az ellenzéki pártokba vetett bizalom a támogatásé. A bizalmi változók összevont elemzéséből az derült ki, hogy a diffúz bizalmatlanság olyan indikátorai, mint a korrupció és protekciózás növekedésének megítélése, fontosabb szerepet játszott a kapitalizmussal kapcsolatos attitűdök alakításában, mint akár a kormány, akár az ellenzéki pártok iránti bizalom. A bizalmi változók szerepe a kapitalizmushoz való viszony magyarázatában még némiképp nőtt is, ezzel szemben mind a gazdasági-szituatív, mind pedig a kulturális tényezőké valamelyest csökkent.
- ³³ E jelenség részletes elemzését latin-amerikai példákon lásd O Donnell idézett írásában (1993). Az általa elemzett latin-amerikai országok több szempontból is gyanúsán hasonlítanak a dekrétumokkal igazgató Jelcin Oroszországhoz. A társadalmi csapdáról lásd Hankiss 1983.

HIVATKOZÁSOK

- Bourdieu, P. 1991. Political Representation – Elements for a Theory of the Political Field. In: Pierre Bourdieu *Language and Symbolic Power*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 171-220.
- Bresser Pereira-Maravall-A. Przeworski 1993. *Economic Reforms in New Democracies – A Social-Democratic Approach*. Cambridge University Press
- Bruszt L. 1992. Transformative Politics: Social Costs and Social Peace in East Central Europe. *East European Politics and Societies*, (Vol. 6.) 1.
- Bruszt L.–Simon J. 1992. *Political Culture, Political and Economic Orientations in Central and Eastern Europe During Transition to Democracy. Codebook of an 11 Country Survey*. Mimeo. MTA Politikatudományi Intézet
- 1993. The Great Transformation – Theoretical Conceptions and Public Opinion on Democracy and Capitalism in Eastern Europe. In: Gy. Szoboszlai (ed): *Flying Blind*. Budapest: Institute for Political Science
- 1995. *Monitoring Democracy in Hungary, 1989-1993*. Codebook, MTA Politikatudományi Intézet (Megjelenés alatt)
- Callaghy, T. 1989. Toward State Capability and Embedded Liberalism in the Third World: Lessons for Adjustment. In: J. Nelson (ed.) *Fragile Coalitions: The Politics of Economic Adjustment*. New Brunswick: Transaction Books
- Commiso, E.–S. Dubb–S. McTigue 1992. The Illusion of Populism in Latin America and East-Central Europe. György Szoboszlai (ed.) *Flying Blind. Emerging Democracies in East-Central Europe*. Yearbook Hungarian Political Science Association
- Duch, R. M. 1992. *Tolerating Economic Reform: Popular Support for Transition to a Free Market in the Former Soviet Union*. Ms.
- Dunn, J. 1988. Trust and Political Agency. In: D. Gambetta (ed.) *Trust – Making and Breaking Cooperative Relations*. Basil Blackwell
- Elster J. 1990. *The Necessity and Impossibility of Simultaneous Economic Reforms and Political Reform*. Ms. University of Chicago. (A tanulmány némileg módosított változata megjelent: *London Review of Books*, Jan. 25. 1990.)
- Elster, J.–C. Offe–U. Preuss 1991. *Constitutional Politics and Economic Transformation in Post-Communist Societies. A Comparative Study of Bulgaria, Czechoslovakia, and Hungary*. Project proposal submitted to Volkswagenstiftung. Ms. Chicago/Bremen.
- Evans, P. 1992. The State as Problem and Solution: Predation, Embedded Autonomy, and Structural Change. In: S. Haggard–R. Kaufman (eds.) *The Politics of Economic Adjustment*. New Jersey: Princeton University Press
- Frydman, R.–A. Rapaczynski 1994. *Privatization in Eastern Europe. Is the State Withering Away?*
- Galenson, W. (ed.) 1959. *Labor and Economic Development*. Introduction. New York: Wiley
- Gallup 1994. A Magyar Gallup Intézet jelentése a Horn-kormányról. *Magyar Nemzet*, október 3, 13.
- Gambetta, D. 1988. Can We Trust? In: D. Gambetta (ed.) *Trust Making and Breaking Cooperative Relations*. Basil Blackwell
- Greskovits, B. 1993a The Use of Compensation in Economic Adjustment Programmes. *Acta Oeconomica*, (45) 1-2.
- 1993b *Is the East Becoming South? Were Threats to Reforms May Come From?* Central European University, Ms., Political Science Department
- 1995. Latin-Amerika sorsára jut-e Kelet-Európa? *Politikatudományi Szemle*, No. 1. 63-94.
- Habermas, J. 1976. *Legitimation Crisis*. London: Heinemann

- Haggard, S.–R. R. Kaufman (eds.) 1992. *The Politics of Economic Adjustment. International Constraints, Distributive Conflicts, and the State*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- Hankiss, E. 1983. *Társadalmi csapdák – Diagnózisok*. Budapest: Magvető Kiadó
- Hausner, J. 1993. *Imperative vs. Interactive Strategy of Systemic Change in Central and Eastern Europe*. Ms. Cracow Academy of Economics.
- Highley, J.–R. Gunther 1992. *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe*. Cambridge University Press
- Hirschman, A. O. 1987. The Political Economy of Latin American Development: Seven Exercises in Retrospection. *Latin American Research Review*, (22) 3: 7-26.
- Huntington, S. 1968. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press
- Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution – Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton University Press
- Lange, P. 1984. Unions, Workers, and Wage Regulation: The Rational Bases of Consent. In: J. H. Goldthorpe (ed.) *Order and Conflict in Contemporary Capitalism*. Oxford, England: Oxford University Press
- Lenin, V. I. 1977. 1917. *State and Revolution*. Moscow: Progress Publishers
- Linz, J. 1978. Crisis, Breakdown and Reequilibration. In: Juan Linz–Alfred Stepan: *The Breakdown of Democratic Regimes*. John-Hopkins University Press
- 1988. Legitimacy of democracy and the Socioeconomic System. In: M. Dogan (ed.) *Comparing Pluralist Democracies. Strains on Legitimacy*. Boulder: Westview, 65-113,
- Linz, J.–A. Stepan 1989. Political Crafting of Democratic Consolidation or Destruction: European and South American Comparasions. In: R. Pastor (ed.) *Democracy in the Americas*. New York: Holmes & Meier
- Luhmann, N. 1979. *Trust and Power*. Chichester: Wiley
- Macaulay, Th. 1900. *Complete Writing*. Vol. 17. Boston and New York: Houghton-Mifflin
- McDonough, P. S. H.–Barnes–Lopez Pina 1986. Economic Policy and Public Opinion in Spain. *American Journal of Political Science*, 30, 446-479.
- 1992. *The Nature of Political Support and Legitimacy in Spain*. Paper presented at the Eighth International Conference of Europeanist, Chicago, March 27-29.
- Nelson, J. M. 1989. (ed.) *Fragile Coalitions: The Politics of Economic Adjustment*. New Brunswick, USA and Oxford, UK: Transactions Books
- 1991. Organized Labor, Politics, and Labor Market Flexibility in Developing Countries. *The World Bank Research Observer*, (Vol. 6.) 1, (January) 37-56.
- 1992. Poverty and Equity. In: Haggard–Kaufman 1992.
- North, D. 1990. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press
- O'Donnell, G. 1994. *Delegative Democracy?* Journal of Democracy. Vol. 5.
- 1993. *On the State, Democratization and Some Conceptual Problems*. Working Paper April, Kellogg Institute
- Olson, M. 1991. Autocracy, Democracy and Prosperity. In: Zeckhauser, K. (ed.) *Strategy and Choice*. MA. MIT Press, 131-157.
- Przeworski, A. 1993. *Economic Reforms, Public Opinion, and Political Institutions: Poland in the Eastern European Perspective*. In: Bresser Pereira et al. 1993.
- Przeworski, A.–F. Limongi 1992. *Sustainable Democracy*. (Ms.)
- 1994. Democracy and Development. Paper presented at the Nobel Symposium „Democracy's Victory and Crisis”, Uppsala University, August 27-30, 1994.

- Remmer, K. 1990. Democracy and Economic Crisis: The Latin American Experience. *World Politics*, 42, 315-35.
- 1993. The Political Economy of Elections in Latin America, 1989-1991. *American Political Science Review*, (Vol. 12) June
- Roller, E. 1992. *Ideological Basis of the Market Economy: Attitudes Toward Distribution Principles and the Role of Government in West and East Germany*. Paper presented at the Fiftieth Annual Scientific Meeting of the International Society of Political Psychology, San Francisco, California
- Rose, R. 1991a Between State and Market. Key Indicators of Transition in Eastern Europe. *Studies in Public Policy*, 196. Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde
- 1991b *Escaping from Absolute Dissatisfaction - A Trial and Error Model of Change in Eastern Europe*. ICRET Conference, Queen College, Cambridge, 2-6 July 1991.
- Sabel, Ch. 1991. *Constitutional Ordering in Historical Context*. Paper presented to the Max Planck Institut für Gesellschaftsforschung
- De Schweinitz, K. 1964. *Industrialization and Democracy*. New York: Free Press
- Waterbury, J. 1989. *The Political Management of Economic Adjustment and Reform*. In: J. M. Nelson 1989.
- Zimmermann, E.-T. Saalfeld 1988. Economic and Political Reactions to the World Economic Crisis of the 1930s in Six European Countries. *International Studies Quarterly*, 32, 305-340.

